

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРАВА «КРОК»
Кафедра міжнародних відносин та журналістики
Спеціальність 061 «Журналістика»

Бакалаврська дипломна робота

(проект)

на тему:

«Представники доби «самвидаву» у вітчизняній журналістиці»

студентка, групи:

Сизова Ольга Євгеніївна
ЖУР – 19 зн

Науковий керівник:

Професор, кандидат
філологічних наук
Момот Неля Миколаївна

(підпис студента)

(Дата)

(Підпис)

Попередній захист:

(Висновок: «До захисту в Екзаменаційній комісії»)

Завідувач кафедри :

Момот Н.М.

(Підпис)

(Прізвище, ініціали)

(Дата)

Київ 2023 рік

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1.....	8
ДОБА «САМВИДАВУ» В ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ	
ВІТЧИЗНЯНОЇ ЖУРНАЛІСТИКИ	
	8
1.1. Самвидав в Україні: історіографічний аспект.....	8
1.2. Жанрово-тематичне спрямування доробків самвидаву «шістдесятників».....	16
РОЗДІЛ 2.....	23
АНАЛІЗ ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ДОРОБКІВ «ШІСТДЕСЯТНИКІВ»	
(І.ДЗЮБА, Є.СВЕРСТЮК, В.ЧОРНОВІЛ).....	
	23
2.1. Характеристика роботи І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» як маніфесту «шістдесятників»	23
2.2. Складові публіцистики Є. Сверстюка на прикладі матеріалу «З приводу процесу над Погружальським».....	35
2.3. Національно-патріотична спрямованість публіцистики В.Чорновола.....	43
РОЗДІЛ 3.....	51
ВПЛИВ ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ДОРОБКІВ «ШІСТДЕСЯТНИКІВ» НА	
ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЖУРНАЛІСТИКИ	
	51
3.1. Формування тематичних напрямків журналістської публіцистики	51
3.2. Перспективи розвитку вітчизняної журналістської публіцистики на сучасному етапі	55
3.3 Пропозиції і рекомендації щодо репрезентації національного контенту у ЗМІ	59
ВИСНОВКИ	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	73

ВСТУП

Актуальність дослідження. Явище «самвидаву» у вітчизняній журналістиці виникло і почало швидко поширюватися у 1960-1980-ті роки ХХ століття – період часткової «демократизації», який ознаменувався «хрущовською відлигою», а потім поступовим переходом і поверненням до принципів авторитаризму у керуванні державою, посиленням комуністичної ідеології. У той же час у цих умовах формується нова генерація інтелігенції, яка критично ставиться до існуючої ідеології, чинить опір тоталітарному режиму, висловлює протест існуючій системі державного управління. Ідеологія «супротиву» матеріалізується у так званий «самвидав» – численні рукописи, які масово поширюються, розповсюджуються серед різних верств населення. Термін «самвидав» виникає по типу назв існуючих на той час видавництв «Держвидав» і «Політвидав».

Проаналізувавши тлумачення наведеної дефініції у більшості довідкових джерел, приходимо до висновку, що поняття «самвидав» характеризується наступним чином – це спосіб неофіційного і тому непідцензурного розповсюдження літературних творів, а також релігійних і публіцистичних текстів в СРСР, копії яких видавалися автором або читачами без відома й дозволу офіційних органів, як правило машинописним, фотографічним або рукописним способами. Такі матеріали передавалися із рук у руки «надійним» людям, які поширювали їх серед своїх знайомих, друзів, переправляли за кордон. За допомогою «самвидаву» до зацікавлених громадян доходила позацензурна література, заборонені філософські, суспільно-політичні, художні твори українських і зарубіжних авторів, передруки релігійних книг, українські дореволюційні видання, заяви, петиції, клопотання, листи учасників національно-визвольного руху.

У «самвидавних» статтях висвітлювалися найболючіші й найгостріші проблеми української нації: сучасне і майбутнє України, національний

визвольний рух, радянська держава як гальмо для подальшого розвитку економіки і духовних цінностей народів СРСР, зокрема й України, проблема історичної пам'яті тощо. Ці власноруч видані публікації були майже єдиним способом висловити опозиційну до радянської влади думку. Серед «самвидавних» українських публікацій найвідомішими стали памфлет Євгена Сверстюка «З приводу процесу над Погружальським», ґрунтовна праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та матеріали про жертви репресій 1960-х років під назвою «Лихо з розуму» В'ячеслава Чорновола. Ці публіцистичні праці характеризуються гуманістичним спрямуванням, тенденцією патріотизму, яка виявляється в обороні національних святинь, утвердженні національної гідності, гордості за свій народ. Саме такі ідеї є домінантними і в сучасній вітчизняній журналістиці, яка перш за все публіцистикою – журналістикою думок, стала на захист збереження національної ідентичності, відповідальної репрезентації національних потреб й інтересів в умовах воєнного часу.

Вплив публіцистичних доробків шістдесятників на формування національної журналістики майже не було досліджено. Можна виділити роботи таких науковців, як О.Бажан ««Самвидав» як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60-80 роках» [2], В.Карпенко «Українське питання і самвидав» [30], Г. Касьянов «Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1968–80-х років» [31], Я. Секо «Витоки українського самвидаву» [67], О. Обертас «Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років)» [54], в яких, різною мірою, розглядається явище «самвидаву», з'ясовуються обставини його формування як конкретного історичного явища другої половини ХХ століття, виокремлюються характерні етапи розвитку, окреслюються теми і проблеми текстів певного періоду.

Шістдесятництву, як культурному та духовному осередку відроджуваного українства присвячено наукові розвідки Н. Заверталюк «Шістдесятники у фокусі рухливої естетики 60-х років ХХ століття» [18],

Н. Зборовської «Стильовий портрет шістдесятництва» [22], «Шістдесятники» [23], В. Іванисенко «Животрепетна наша історія. Шістдесятництво: родовід і доба» [27], Р. Корогодського «Хто є шістдесятниками» [35], М. Наєнко «Три уроки шістдесятництва» [53], О. Пахльовської «Українські шістдесятники: філософія бунту» [57], Л. Ромащенко «Проблема історичної пам'яті в творчості шістдесятників» [63], Л. Тарнашинської «Шістдесятництво: свобода вибору як єдина форма індивідуальної особистості» [71] та інших. «Самвидав», за слушним висловом М.Коцюбинської, став «чи не найреальнішим і найвагомим досягненням шістдесятників» [37, с. 27], які змогли, за допомогою «самвидачних» текстів, надати вітчизняній журналістиці виразнішого суспільно-політичного й національного забарвлення. Вірність традиції, набуткам шістдесятників відстежується і в сучасній вітчизняній публіцистиці таких відомих авторів як Андрій Бондар, Сергій Грабовський, Микола Рябчук, Віталій Портніков, Оксана Забужко та інші. Саме тому вважаємо актуальним наукове дослідження на тему «Представники доби «самвидаву» у вітчизняній журналістиці».

Мета дослідження полягає в аналізі специфіки представлення ключових фігур «самвидаву» (зокрема публіцистів-шістдесятників І. Дзюби, Є. Сверстюка, В.Чорновола) у вітчизняній журналістиці.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

- 1) виявити особливості та охарактеризувати значення доби «самвидаву» в історії розвитку вітчизняної журналістики;
- 2) визначити жанрово-тематичне спрямування доробків самвидаву «шістдесятників»;
- 3) проаналізувати домінантні роботи «шістдесятників» І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», Є. Сверстюка «З приводу процесу над Погружальським», публіцистику В. Чорновола;
- 4) з'ясувати вплив публіцистичних доробків шістдесятників на формування національної журналістики;

5) окреслити перспективи розвитку вітчизняної журналістської публіцистики на сучасному етапі;

б) внести пропозиції і рекомендації щодо репрезентації національного контенту у ЗМІ.

Об'єктом дослідження є доба «самвидаву» в історії розвитку вітчизняної журналістики.

Предмет дослідження – публіцистичні доробки «шістдесятників» І. Дзюби, Є. Сверстюка, В. Чорновола, їх жанрово-тематична спрямованість.

Наукові методи дослідження: було використано бібліографічно-описовий метод під час окреслення журналістикознавчого поля дослідження явища «самвидаву» у вітчизняній журналістиці, культурно-історичний – при аналізі культурно-історичної ситуації, у рамках якої виникло і функціонувало явище «самвидаву», проблемно-тематичний метод при визначенні жанрово-тематичного спрямування доробків самвидаву «шістдесятників», метод аналізу та синтезу під час вироблення наукової концепції, порівняльний метод, метод спостереження, а також елементи структурно-семантичного методу.

Наукова новизна одержаних результатів: у дослідженні зроблена спроба визначити внесок ключових фігур «самвидаву» (зокрема публіцистів-шістдесятників І. Дзюби, Є. Сверстюка, В. Чорновола) у розвитку вітчизняної журналістики. У роботі узагальнено надбання вчених у царині вивчення та осмислення публіцистичних доробків шістдесятників І. Дзюби, Є. Сверстюка, В. Чорновола як представників «самвидаву». Досліджено та ретельно проаналізовано національно-патріотичну спрямованість публіцистики дисидентів, визначено їх вплив на формування тематичних напрямків сучасної української журналістської публіцистики. Окреслено перспективи розвитку вітчизняної журналістської публіцистики на сучасному етапі.

Практична значущість одержаних результатів: матеріали дослідження можуть бути використані під час подальших наукових розробок, а також при підготовці практичних занять з курсу «Історія

української журналістики», «Теорія та методика журналістської творчості», «Теорія публіцистики» та інші. Рекомендації і висновки наукової роботи можуть бути використані журналістами-практиками у повсякденній діяльності, при створенні аналітичних та публіцистичних матеріалів суспільно-політичного та соціокультурного характерів.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів з підрозділами, загальних висновків і списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи становить 79 сторінок, основний зміст викладено на 72 сторінках. Список використаних джерел та літератури містить 74 найменування та викладений на 7 сторінках.

РОЗДІЛ 1.

ДОБА «САМВИДАВУ» В ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЖУРНАЛІСТИКИ

1.1. Самвидав в Україні: історіографічний аспект

«Самвидав» виник як ідеологічна, суспільно-політична, літературно-публіцистична форма протистояння тоталітарному режиму, яка описувала, підкріплювала, репрезентувала дисидентський рух в Україні. Дисидентство сформувалося як протистояння існуючому державному ладу, офіційній ідеології й політиці. Дисидентський (опозиційний рух) свідчив про незгоду інтелігенції сповідувати панівну ідеологію, про сміливість рішуче відстоювати власні переконання. Доктор історичних наук, професор І. Коляда серед причин появи дисидентського руху називає по-перше, декларативний та формальний характер повноважень республіки у радянській федерації; по-друге, однопартійну систему, яка позбавляла суспільство демократичного вибору шляхів політичного розвитку, забороняла діяльність опозиції, установила цензуру, відкидала будь-які законні можливості для зміни влади, призвела до небаченої бюрократизації системи управління; по-третє, національно-культурні причини, які полягають у політиці зросійщення, гальмуванні національно-культурного розвитку України; по-четверте, релігійні причини, породжені антирелігійною політикою держави [34, с. 33].

«Самвидав» став, за слушним зауваженням дослідника І. Битюка, «культурно-політичним феноменом» [5], умови для утворення якого склалися на початку 1960-х років. У науковій розвідці дослідника зазначається, що «Першу згадку терміна знаходимо в 1973 р. у «Енциклопедії українознавства», виданій у Парижі – Нью-Йорку Науковим товариством ім. Т. Шевченка. Автори статті зазначають, що він походить від російського «самиздат» і означає «видавані в СРСР поза цензурою підпільні («захальвні»)

листівки, брошури, книги й серійні видання», що є «одним з проявів Руху опору» [цит. за 5]. Далі науковець зауважує, що в Україні термін «самвидав» чи не вперше означено в «Літературознавчому словнику-довіднику»: «Позацензурне нелегальне видання поетичних збірок, альманахів, журналів, окремих творів і т. п., здійснюване машинописним способом» [цит. за 5]. Також дослідник наводить не наукове визначення поняття «самвидав», яке належить письменнику В. Буковському «Сам пишу, сам рецензую, сам видаю, сам поширюю і сам відсиджую за це» [цит. за 5]. І. Батюк, разом з іншими науковцями, стверджує, що слово «самвидав» поширилося завдяки поету М. Глазкову який, не маючи можливості легально друкувати свої твори, випускав рукописні книги тиражем у кілька примірників. При цьому на титульному аркуші замість назви видавництва він ставив «Самсебеиздат», іронізуючи таким чином над держштампом «ГОСИЗДАТ». У результаті це словосполучення скоротилось і поширилося на весь непідцензурний друк [5].

На думку І. Битюка, «самвидав» як явище виник і зародився завдяки діяльності письменників, зокрема Іванові Багрянному, який у 1929 р. за одну ніч у рідній Охтирці за допомогою земляків видав поему «Ave Maria» тиражем 1200 примірників. «Рік видання поставили римськими цифрами MCMXXIX, що означало 1929, видавництво «САМ», місце видання не зазначено. Отже, І. Багрянний був, по суті, батьком українського самвидаву [5], – підсумовує дослідник. Автор наукової розвідки приходять до висновку, що «з часів охтирського періоду під самвидавом розуміли неофіційно виготовлену за приватною ініціативою друковану продукцію, яка видавалася на території самої країни й мала характер альтернативи до офіційної преси чи літератури» [5]. З думкою цього дослідника не погоджується історик Я. Секо, який вважає, що ««батьківство» І.Багрянного має символічний характер» [67], а «Так як українське шістдесятництво було частиною союзного феномену, так і самвидав варто розглядати в широкому контексті» [67].

Більшість дослідників, зокрема журналістикознавець І. Битюк [5], історики О.Бажан [2], В. Карпенко [30], Г.Касьянов [31], філолог О. Обертас

[54] виокремлюють три етапи розвитку «самвидаву». Перший характеризують як літературний, поетичний, який припадає на початок 1960-х років і пов'язаний з позацензурним поширенням поетичних текстів, статей, спогадів, які стосувалися проблем і розвитку літератури. Так поширювалися вірші і щоденник В. Симоненка, «устама якого промовляла доля нації». Також позацензурна поезія Ліни Костенко, Миколи Вінграновського, Василя Стуса та інших. Як слушно зауважує науковець В. Карпенко, такі поетичні тексти «склали чималий самвидавний масив і стали своєрідними подразниками суспільної свідомості» [30].

Другий етап «самвидаву» отримав назву «анонімного самвидаву» і датується серединою 1960-х років (1963 – 1968 рр.). У цей період стрімко поширюються публіцистичні тексти політичного «викривального» характеру. Зокрема, у наукових розвідках згадується документ радикального характеру під різними варіантами назв: «Стан і завдання українського визвольного руху», «Про сучасне і майбутнє України», «Думки комуніста про сучасне і майбутнє українського народу».

Також у цей період відстежуються такі документи, які можна об'єднати за темою «Захист української культури та мови»: «Боротьба за рідну мову на Україні» (1964), «Товариші батьки школярів!» (1964), «Скарга 17 українських матерів до Міністерства освіти УРСР про мовну політику Міністерства охорони здоров'я УРСР» (1965). Поширюються також документи, які є доказами боротьби за громадянські права й свободи в Україні у цей період: це виступи і промови відомих дисидентів-шістдесятників Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Івана Дзюби, Левка Лук'яненка; письменників Андрія Малишка, Олеся Гончара.

Цей етап характеризується розквітом політичної публіцистики. У тодішній обстановці автори не могли підписувати власні публікації, спрямовані проти ідеології тоталітарного режиму. Тому «самвидавні» матеріали цього періоду були анонімними. У публіцистичних статтях нищівній критиці піддавалися «основи марксистської теорії, історія

більшовицької революції і радянської влади, та чи не найбільше – національна політика в СРСР», стверджує історик В. Карпенко [30]. Дослідник також наголошує, що «антирадянський та антимарксистський пафос критичних самвидавних анонімних статей мав значний вплив на стан масової свідомості інтелігенції» [30].

Третій етап «самвидавної» літератури, позначений другою половиною 1960-х до 1980-х років, було охарактеризовано як авторський, оскільки у цей період поширюються авторські публіцистичні статті і документи, починають виходити «самвидавні» журнальні видання. У монографії О. Обертаса «Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років)» [54] згадуються 193 «самвидавні» документи цього періоду, серед яких листи В. Чорновола, його протоколи, заяви, ґрунтовні праці «Правосуддя чи рецидиви терору?» (1966) та «Лихо з розуму» (1967); скарги А. Горської, клопотання С. Караванського, статті і виступи В. Стуса; «Відкритий лист Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, Михайлини Коцюбинської, Ліни Костенко та Віктора Некрасова до редакції «Літературної України» на захист В. Чорновола проти провокаторської і наклепницької статті О. Полторацького» (1968), «Лист творчої молоді Дніпропетровська Щербицькому, Овчаренкові та Павличку на захист роману О. Гончара «Собор» і проти переслідування його прихильників» (1968), «Лист української інтелігенції та робітників Генеральному секретареві ЦК КПРС Л.І. Брежнєву та ін. (понад 150 підписів, зокрема лист підписали М. Брайчевський, М. Коцюбинська, Л. Ященко, І. Заславська, В. Боднарчук, В. Вишневський, Г. Дворко, Л. Плющ, Б. Харчук, І. Драч, А. Горська, Л. Семикіна, Г. Севрук, В. Зарецький та інші)» (1968), листи, звернення і заяви до ООН Л. Лук'яненка, М. Гориня, З. Красівського; листи-протести, листи-скарги, клопотання, тощо.

У цей період активізується національно-визвольний рух, оскільки на утиски офіційної влади звучать протести проти порушення прав громадян. Активізація національно-визвольного руху обумовлюється декількома

чинниками: по-перше, на рівні офіційної влади спостерігається відхід від політики лібералізації і порушення людських прав; по-друге, фіксуються численні ігнорування конституційних прав людини в СРСР, відсутність демократичних свобод; по-третє, відчутний жорсткий політичний диктат з центру (політика нав'язування союзним центром своїх умов, вимог підпорядкованим союзним республікам, ігноруючи їхні інтереси), який унеможливило проведення будь-яких національно спрямованих реформ, заходів; по-четверте, спостерігаються переслідування інакомислячих, релігійні утиски та репресії проти них. У зв'язку з цим головними темами «самвидаву» 1960–1980-х рр. стають національна політика в СРСР, проблема функціонування української мови та культури, прояви антирадянського опору, стан громадянських свобод в УРСР. Серед центральних документів політичного «самвидаву», що розповсюджувалися підпільно в Україні, були стаття Є. Пронюка «Стан і завдання українського визвольного руху», праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Завдяки «самвидаву» в 1960–1970-х рр. в Україні циркулювали праці В. Чорновола «Лихо з розуму», «Правосуддя чи рецидиви терору?», А. Авторханова «Технологія влади», наукова розвідка М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», памфлети В. Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії» та Є. Сверстюка «З приводу процесу над Погружальським».

Більшість дослідників домінантним журнальним виданням цього типу називає «Український вісник» В. Чорновола, який, на думку науковця І. Битюка, став першим напівлегальним дисидентським періодичним виданням, призначеним для розповсюдження серед широкого загалу [5]. У грудні 1969 року було складено програму видання, у якій наголошувалося, що не буде критикуватися комуністична ідеологія як така, а буде здійснюватися критика окремих її принципів і доктрин. Редакційна колегія видання вважала, що право на критику, право на свободу слова гарантоване соціалістичною демократією і Конституцією СРСР. В'ячеслав Чорновіл у своєму журналі прагнув донести до читачів недоступну з інших джерел

інформацію про Україну, про діяльність Українського руху Опору, відновлювати почуття патріотизму, готовність боронити свою Батьківщину.

«Український вісник» почав виходити із січня 1970-го року і до березня 1972-го року. Журнал позиціонувався як літературно-публіцистичний і правозахисний. «Вісник» був повноцінним часописом із визначеною системою розміщення матеріалів, властивою для журналів, пов'язаних між собою внутрішньою логікою змісту, єдиним задумом, спрямуванням, принципами внутрішньої рубрикації. Дослідник «самвидаву» С. Лис зазначав, що «Український вісник» був «висококваліфіковано зроблений та тематично чітко спрямований часопис» [44, с. 51].

У вступному слові першого номеру було вміщено програму і описані завдання часопису, серед яких головними вважалися подання об'єктивної інформації про порушення свободи слова, про судові і позасудові репресії, розміщення інформації про факти шовінізму й українофобії, оповіщення про акції протесту, першодрук творів «самвидаву». У підготовці журналу брали участь М. Косів, Ю. Шухевич, Н. Світлична, В. Стус та ін. Цей часопис передруковували видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка (США), видавництво «Сучасність» (Мюнхен), Українська видавнича спілка у Лондоні та ін. До української та світової громадськості публікації журналу доносило радіо «Свобода». Завдяки надходженню «Українського вісника» на Захід там збільшилася кількість інформаційних повідомлень про Україну. Світова спільнота отримала, так би мовити, «з перших рук» – від діючого поза цензурного українського періодичного видання – відомості про систематичні порушення прав громадян, регулярне політичне переслідування, судові вироки, становище політв'язнів-українців тощо.

В.Деревінський наголошує, що «в історії українського національно-визвольного руху другої половини ХХ століття В'ячеслав Чорновіл був одним з тих журналістів, які за допомогою професійної діяльності впливали на піднесення й консолідацію українських національних сил» [11, с. 146]. Поширюючи інформацію про замовчувані владою події суспільно-

політичного життя, публікуючи матеріали «самвидаву», журнал формував світогляд частини українців, сприяв залученню щоразу більшої їх кількості до активної політичної діяльності.

«Самвидав» розвивався, ширився й еволюціонував. Як слушно зауважує О. Обертас, «закономірність еволюції самвидаву загалом відповідає концепції чеського політолога М. Гроха, який стверджував, що боротьба за відновлення державності проходить три основні етапи: Перший – А, культурницький (збирання етнографічної, мовної та фольклорної спадщини), другий – В, просвітницько-романтичний (національна свідомість утверджується серед народу через освітньо-культурні заклади), третій – С, це масовий рух за політичне самовизначення [цит. за 54, с. 188]».

Масштаби поширення і читання «самвидаву» набули такого розмаху, що 28 червня 1971 року ЦК КПРС було ухвалено таємну постанову «Про заходи по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів». У липні 1971 року була прийнята аналогічна постанова ЦК КПУ. У ній найнебезпечнішими називалися такі праці: «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби, «Серед снігів» і «Хроніка опору» В. Мороза, «Лихо з розуму» і «66 запитань і зауваг інтернаціоналістові» В. Чорновола, «Собор у риштуванні» і «На свято жінки» Є. Сверстюка. Дніпропетровський обком партії з метою припинення «самвидаву» зобов'язав міськкоми та райкоми партії підвищити відповідальність осіб, які обслуговують розмножувальну техніку, а обласному управлінню КДБ рекомендував «посилиш контроль і вжита практичні заходи щодо відвернення спілкування іноземців... з вороже налаштованими й політично нестійкими особами...» [цит. за 34, с. 42]. Була санкціонована широкомасштабна акція з розгрому «самвидаву», в результаті якої у 1972-1973 рр. відбулися арешти діячів українського національного руху.

Отже, можемо стверджувати, що «самвидав» виник як нова форма дисидентського руху. До «самвидаву» відносились твори, які

розповсюджувалися незалежно від державних інституцій, зокрема у вигляді машинописних текстів на тонкому папері, або переписувалися власноруч. Українська інтелігенція розглядала «самвидав» як форму втілення в життя свободи слова, гарантованої конституціями УРСР і СРСР, як «інтелектуальний» опір компартійним можновладцям. Найрадикальніші з дисидентів вбачали в «самвидаві» опір радянському режиму. Авторами творів українського самвидаву були люди різних національностей (українці, росіяни, вірмени, євреї, татари) та професій – історики, юристи, філософи, філологи, літературні критики, військові, психологи, журналісти, публіцисти, поети, прозаїки, вчителі, лікарі, інженери, художники, перекладачі, службовці, робітники, священники – Ліна Костенко, Григорій Чубай, Микола Холодний, Ірина Стасів-Калинець, Євген Сверстюк, Іван Дзюба, Валентин Мороз, В'ячеслав Чорновіл, Михайло Масютко, Іван Світличний, Святослав Караванський, Іван Гель, Василь Лісовий, Юрій Бадзьо, Олекса Тихий, Юрій Литвин, Василь Овсієнко, Василь Стус, Зеновій Красівський, Богдан і Михайло Горині, Василь Барладяну, Мирослав Маринович, Євген Пронюк, Микола Береславський, Ігор Калинець, Петро Розумний, Йосип Тереля, Данило Шумук, Семен Глузман, Йосиф Зісельс, Мустафа Джемільов, Анатолій Шевчук, Петро Григоренко, Генріх Алтунян, Алла Горська, Надія Світлична, Левко Лук'яненко, Леонід Плющ, Василь Романюк та багато інших знаних і незнаних борців за свободу слова й творчості в тоталітарному СРСР. Це були люди, які символізували національно-культурне відродження 1960-х, його спадкоємність і життєву силу.

Наприкінці 1976 року в Україні було видано понад 3 тис. «самвидавних» документів. Найвідомішими серед українських «самвидавних» публікацій стали памфлет Євгена Сверстюка «З приводу процесу над Погружальським», публіцистична праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» та матеріали про жертви репресій 1960-х

років під заголовком «Лихо з розуму», зібрані і видані В'ячеславом Чорноволом.

Таким чином, роль «самвидаву» у формуванні національної свідомості полягала у тому, що він «розворушив» маси інтелігенції, засвідчив про початок формування політичної опозиції, став підготовчим етапом до формування руху опору, став підґрунтям формування проблемно-тематичного діапазону сучасної вітчизняної національної журналістики.

1.2. Жанрово-тематичне спрямування доробків самвидаву «шістдесятників»

Цілісне світобачення, концептуальна спрямованість сучасної вітчизняної світоглядної публіцистики ґрунтується на плідній спадщині української «самвидавної» журналістики. Мистецтво публіцистичного слова шліфувалося віками, передовсім у царині культурних, соціально-політичних перетворень. Саме такі перетворення принесло із собою у часи «хрущовської відлиги» нове дисидентське покоління, відоме під назвою «шістдесятники», до якого належить і публіцист-дисидент Євген Сверстюк, і видатний український журналіст і літературний критик Іван Дзюба, і відомий правозахисник, журналіст, кандидат у президенти України В'ячеслав Чорновіл.

Як справедливо наголошує історик Я.Секо, «розвиток самвидаву не можливо розглядати поза розвитком культурницького руху шістдесятників» [67]. Шістдесятництво стало тим феноменом, який можна розглядати у різних ракурсах (на це вказують роботи багатьох дослідників: В. Агеєвої [1], Б. Горинь [9], Н. Заверталюк [18], Н. Зборовської [22-23], В. Іванисенко [27], Р. Корогодського [35], М. Наєнко [52-53], О. Пахльовської [57], Л. Ромащенко [63], Г. Сивоконя [68], Л. Тарнашинської [70-71]), але перш за все, шістдесятництво створило художню опозицію системі, привнесло нове, вільне, людяне світосприйняття і змінило естетику.

Історики, очевидці стверджують, що після смерті Сталіна суспільна свідомість повільно, але помітно очищала від тоталітаризму. Послаблення ідеологічного тиску обумовило розгортання світоглядного вільнодумства. Покоління В. Симоненка буде одержиме ідеєю нового світостворення, в основу якого буде покладено наступні світоглядні ідеї:

1) Національно-патріотична (національно-романтична) ідея.

Репресивні заходи щодо національно-патріотичної ідеї, національного почуття в першій пол. ХХ ст. обумовили нову продуктивність цієї ідеї в українській літературі. Пригноблене й поневолене національне почуття «раптом вибухнуло з незвичайною силою» [23, с. 74]. У зрусифікованому просторі наростала глибока туга за національним світом, за втраченим світом, після якого залишився біль, туга за рідною піснею. Саме цей біль породить духовне новаторство шістдесятників.

Народжувалася нова громадянська позиція, з притаманним їй героїчним самоозначенням, самовідданим призначенням своєї долі добі національного відродження. Що зрештою породить дисидентський рух, до якого належатиме і Євген Свєрстюк.

2) Гуманістична ідея.

Друга важлива ідея в світогляді шістдесятників «пов'язана з реабілітацією людськості, людського життя, власне гуманістична ідея» [23, с. 75]. Симоненкові слова:

Ти знаєш, що ти – людина,
 Ти знаєш про це, чи ні?
 Усмішка твоя – єдина,
 Очі твої – одні.
 Більше тебе не буде.
 Завтра на цій землі
 Інші ходитимуть люди,
 Інші кохатимуть люди –
 Добрі, ласкаві, злі.

Сьогодні усе для тебе... [цит. за 68, 12]

– звучали як своєрідний маніфест шістдесятників. Це позначається на світоглядній переорієнтації прозових текстів, на творчому доробку таких критиків як Є. Сверстюк, І. Світличний. Замість поширеної в соцреалістичній літературі соціальної проблематики постає екзистенціальна проблематика (тобто проблематика людського існування). Відновлюється власне романне мислення, яке ґрунтується на індивідуалізмі, самотності людини, виокремленості людського «я» з тотального «ми».

Спрага людяності породжує пильну увагу до рядової, простої людини, іменованої критикою того часу – «маленькою» людиною. Так, пізніше Є.Сверстюк у своїх публіцистичних статтях, портретних нарисах, літературних портретах, есе, рецензіях, передмовах подаючи характеристику творчості будь-якого митця, буде намагатися, перш за все, знайти яскраві індивідуальні риси його особистості, виокремити особливі, притаманні тільки цьому поету, письменнику засоби відображення зовнішнього і внутрішнього світів людини.

Ідея самоцінності людського життя, заперечуючи бездушну концепцію людини-гвинтика, утверджувала й свободу індивідуума бути, самовизначатися, самовибирати власний шлях. На цій хвилі народиться титанічна концепція людини – великої духом своїм, особливо яскраво втілена творчою долею Василя Стуса, безкомпромісною позицією Ліни Костенко, індивідуалістичною публіцистикою Євгена Сверстюка.

3) Культурництво.

Шістдесятництво часто називають другим у ХХ столітті відродженням. Як відомо, культ естетики, культури породив тоді відродження великої епохи античності. Шістдесятництву також поряд із спрагою людяності притаманна спрага краси, що проявилася неабияким культурологічним інтересом. Насамперед це була спроба реабілітувати «Розстріляне відродження»: вперше після репресій 30-х з'являються імена М. Хвильового, М. Куліша. Шістдесятник-інтелектуал перейнятий

модерністськими пошуками в українській та світовій літературі, про що свідчать, приміром, естетичні уподобання Василя Стуса: він пише цікаві розвідки про Г. Бьолля, Б. Брехта. Його цікавить Гарсія Федеріко Лорка, Лайнер Марія Рільке, Стефан Малларме, Унгаретті та Квазіmodo. З українського модерн-мистецтва В. Стус не випадково вибирає П. Тичину та В. Свідзинського, залишивши прекрасні розвідки про цих поетів. Інтелектуалізм постає визначальною рисою поетичного світу Ліни Костенко, Івана Драча, прози Валерія Шевчука, публіцистики Євгена Сверстюка.

Національне культурництво разом із зростаючим інтересом до світового літературного процесу змінювало саме поняття про літературу, привертало увагу до формальних експериментів, власне художньої проблематики.

4) Світоглядна дволикість шістдесятництва.

Лібералізація суспільства, пов'язана із розвінчанням культу особи Сталіна, породжувала загрозове для тоталітарного соціуму вільнодумство. Тому вже в середині 60-х рр. у середовищі української інакомислячої інтелігенції відбулися певні арешти: офіційна влада рятувала свої структури панування. Перед шістдесятниками постав вибір: безкомпромісно продовжувати боротьбу проти реставрації культу особи, за національну та особисту свободу чи піти на поступки офіційній владі. Зроблений вибір означав розкол в середовищі шістдесятництва: одні з них формують офіційне шістдесятництво (І. Драч, Д. Павличко, Б. Олійник та інші), інші – дисидентський рух, «літературний дисидентський «андерграуд» [23, с.76] – В. Стус, І. Калинець, І. Світличний, Є. Сверстюк.

Офіційне шістдесятництво формувало себе вже в перших творах, де тлом для новонародженого вільнодумства залишалися, хоч як це парадоксально, ідеали тоталітаризму, а національно-патріотичні ідеї поставали разом з імперсько-патріотичними. Втіленням такого парадоксального мислення була «формально модерна поема» [23, с. 77] І. Драча «Ніж у сонці» – перший твір поета, опублікований 1961 р.

Таким чином, шістдесятництво в своєму середовищі і конкретно через кожного свого представника символічно представило нашу національну історію з її стоїчним героїзмом і конформізмом, мучеництвом і відступництвом. Воно породило вільнодумство. Безумовна обдарованість цього покоління створила епохальну подію у світоглядній, культурній і художній сферах суспільства.

Шістдесятництво формувало і свою журналістську парадигму, яка могла функціонувати, зазвичай, лише у «самвидаві», оскільки припала на нелегальний радянський період, який датується серединою 1960-х – кінцем 1980-х років. Найпотужнішою, звичайно, тут була публіцистика, яка містила головну ідею, яку сповідували шістдесятники – надати Україні можливість йти своїм шляхом, зберегти свою національну самобутність, свою мову. Друге коло проблем висвітлювалося гуманістичним підходом до існування особистості – кожний громадянин є людиною, права якої держава, адміністративна система, керівний апарат повинні поважати, – тут до морально-етичної, світоглядної, релігійно-філософської тематики, долучалося ще й коло політичних проблем. Навіть кожний окремих автор-шістдесятник, як зауважує М. Дзьомба, «сам стає «шістдесятництвом» – авторською національною ідеєю на певному проблемному полі» [14, с. 56], оскільки розробляє певне проблемне поле: І. Дзюба – поле культури і мови; І. Гель, Є. Сверстюк, М. Маринович – поле релігії і віри; Ю. Бадзь, Д. Павличко, В. Чорновіл – політичне поле проблем – й усі розглядають найболючіші питання в колі проблем національної історії.

Серед творів «самвидавної» журналістики можна назвати найвагоміші й найяскравіші праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» (1968), М. Руденка «Економічні монологи», твори В. Чорновола, які друкувалися у часописі «Український вісник», а пізніше були зібрані у книгу «Лихо з розуму» (1967), твір В. Стуса «Я звинувачую», праці Л. Лук'яненка «Акт про незалежність України», «Зупиніть кривосуддю», «Рік свободи», «Проблеми інакодумства в СРСР» та інші, книга Валентина Мороза «Есеї, листи й

документи» (1975), зокрема вміщена в ній стаття «Оргія на руїнах особистості», потужний публіцистичний доробок І. Світличного, Ю. Бадзя, Є. Сверстюка, О. Тихого, Ю. Литвина, В. Марченка та інших.

У працях науковців Г.Калантаєвської [29], М. Дзьомби [13-14], Я. Секо [67], О. Мельникової [49-50] та інших акцентується увага на жанровому різноманітті «самвидавної» журналістики. Зауважується, що в цей вагомий період історії дисидентського руху вітчизняна журналістика збагатилася такими жанрами, як інформаційні повідомлення, публіцистичні виступи, листи-протести, тексти-звернення, відкриті листи, заяви, глибокі аналітичні статті, світоглядна публіцистика. Окрім того, у «самвидаві» поширювалися карикатури, сатиричні малюнки, друкувалися памфлети, фел'єтони. Як наголошує О. Обертас, не всі твори були бездоганними з точки зору мистецького чи літературного гатунку, але усі вони були затаєним голосом громадської думки, усі вони одразу упізнавалися й усі були вираженням моральної сили шістдесятників [54, с. 190]. Тут були і незакінчені твори, і твори-одноденки у формі петицій, відкритих листів, листів-протестів, листів-прохань, заяв, що мали вигляд миттєвої реакції опозиційної громадськості на арешти, утиски та інші порушення прав і свобод громадян, зокрема: лист В. Чорновола «Творчим спілкам і відомим діячам під назвою «...кого судили на Україні?» від 20 квітня 1967 року, «Анонімний лист, переданий з табору 17 Дубравного управління ВТТ, що описує умови утримання політичних в'язнів» (1967), «Клопотання Прокуророві Української РСР від політичного в'язня В. Мороза» (1968), «Відкритий лист Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, Михайлини Коцюбинської, Ліни Костенко та Віктора Некрасова до редакції «Літературної України» на захист В. Чорновола проти провокаторської і наклепницької статті О. Полторацького» (1968), «Лист Івана Кандиби до Комісії по правах людини при ООН під назвою «Тортури продовжуються» (1969), «Лист-протест В. Стуса проти арешту Валентина Мороза до ЦК КПУ, КДБ при Раді Міністрів УРСР» (1970) тощо.

Попри тотальну цензуру радянської влади і заборону будь-якого самостійного друку, завжди заходились способи поширювати контртексти. Український «самвидав» об'єднав найрізноманітніші верстви населення, тому існувала величезна жанрова різноманітність видань – від жартівливих сатиричних до серйозних політичних. Як слушно зауважує історик Я.Секо, «після смерті І. Сталіна його межі текстуально й жанрово розширилися: поезія заборонених та реабілітованих поетів, спогади в'язнів таборів, зарубіжна література, прокламації підпільних антирадянських організацій. Не всі твори були відверто антирадянськими, але обов'язково – позацензурними. Поряд із текстами, самостійно виготовленими окремими ентузіастами, таємно поширювалися книги й журнали дореволюційного часу та з еміграції» [67].

Отже, жанрово-тематичне спрямування доробків самвидаву «шістдесятників» було представлено працями, статтями, спогадами, листами, прокламаціями, документальною, художньою літературою, публіцистичним доробком, які репрезентували вільну політичну, соціологічну, філософську думку інтелектуальної еліти української нації. Головними темами матеріалів «самвидаву» були: захист національної мови та культури, боротьба за громадянські свободи і права, національна політика СРСР.

РОЗДІЛ 2.

АНАЛІЗ ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ДОРОБКІВ «ШІСТДЕСЯТНИКІВ» (І.ДЗЮБА, Є.СВЕРСТЮК, В.ЧОРНОВІЛ)

2.1. Характеристика роботи І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» як маніфесту «шістдесятників»

Іван Михайлович Дзюба – видатний літературний критик, громадський діяч, літературознавець, дисидент радянських часів, академік НАН України, Герой України. – пішов від нас 22 лютого 2022 року. За своє життя він встиг багато зробити для України, для відродження її національної культури, для становлення вітчизняної літератури. Він закінчив філологічний факультет Донецького педагогічного університету. Уже студентом він виявив нахил до літератури, до літературної критики, друкувався у донецькій періодиці. У 1953 році на сторінках донецького альманаху «Донбас» була надрукована його літературно-критична праця «За високу майстерність». Після закінчення у 1953 році інституту, Іван Дзюба вступає до аспірантури Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка. Під керівництвом академіка О.І. Білецького підготував кандидатську дисертацію «Сатира В. Маяковського».

Деякий час Іван Михайлович працює у Держлітвидавві (згодом – видавництво «Дніпро»), завідує відділом критики в журналі «Вітчизна». Перша книга І. Дзюби «Звичайна людина чи міщанин?» (Київ, 1959 р.) засвідчила появу неординарної творчої особистості в українській літературній критиці.

Спостерігаючи над тими процесами, які відбуваються в Україні, Іван Дзюба усвідомлює, що ідеологічна еліта, яка була вихована Сталіним, Хрущовим, Брежнєвим спиралась перш за все на репресивний державний апарат і засоби масової інформації. Цій справі слугувала розгалужена система осередків комуністичної партії, яка через своїх членів і державний апарат спрямовувала народні маси до «вершин комунізму», а за одне й – на руйнування української національної культури.

У 1964 році після зміни політичного керівництва СРСР боротьба з «українським націоналізмом» набуває репресивних акцій. У серпні–вересні 1965 р. у деяких містах України починаються арешти представників української інтелігенції. Свій протест проти насилля І. Дзюба висловив 4 вересня 1965 року, виступивши у Києві під час прем'єри фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків». Він виступив із промовою про таємні арешти молоді інтелігенції. Загальнолюдські цінності, свобода, рівність, братерство не можуть утвердитися там, де існує нерівність націй, де людина національно упосліджена і не постає як індивід. На цьому літературний критик зробив особливий наголос у виступі в Бабиному Яру.

Його виступ, підтриманий В. Стусом та В. Чорноволом перетворив урочисте дійство на перший в СРСР політичний протест інтелігенції проти арештів. Ця подія стала початком політичного руху опору. Іван Дзюба повернувся додому після прем'єри і вирішив написати працю, присвячену українському питанню.

Свій протест проти арештів він також висловив у листі до П.Ю. Шелеста та В.В. Щербицького, до якого додав підготовлену ним працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Російський переклад праці був надісланий керівництву КПРС. Матеріали було відправлено 8 грудня 1965 року.

Праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» була написана упродовж вересня-грудня 1965 року. Побачила світ у 1968 р. в Мюнхені, цього ж року вона була видана у Лондоні англійською мовою «Internationalism or Russification?», згодом – перекладена й видана багатьма мовами: французькою, італійською, китайською, російською. Без відома і згоди автора праця виходила за кордоном окремими виданнями англійською – Нью-Йорк 1968, 1972, українською – Мюнхен 1968, російською – Лондон, 1968, Амстердам 1972, французькою – Париж 1972, 1980, італійською – Рим 1971, китайською мовою – Пекін 1972. В Україні праця побачила світ у

журналі «Вітчизна» в 1990 році, а окремою книжкою була надрукована у видавництві «Києво-Могилянська академія» у 1998 році.

Праця Івана Дзюби стала найвідомішою працею українського самвидаву, а ім'я її автора стало символом «шістдесятництва». За влучним висловом Георгія Касьянова, саме «ця праця визначила умонастрої переважної більшості критично мислячої інтелігенції України другої половини 60-х – початку 70-х років» [31 с, 96]. За словами ще одного дослідника творчості Івана Дзюби – Мирослава Поповича, – трактат «Інтернаціоналізм чи русифікація?» став «гуманістичним і демократичним варіантом національних прагнень України ХХ століття, нечуваним для тодішнього суспільства» [60]. Історик-дисидент Валентин Мороз у своєму есеї «Серед снігів» назвав публікацію Івана Дзюби найвагомим документом тогочасного українського відродження, за яким світ вивчав Україну.

Матеріал працівниці музею, завідуючої сектором НМЛУ Наталі Кучер є підтвердженням тези про постать Івана Дзюби як втілення руху опору, як символу дисидентського руху. Вона оприлюднює матеріал – експонат самвидаву – фотовідбиток трактату, на якому є дарчий напис: «Шановний Іване Михайловичу! Ваша робота «Інтернаціоналізм чи русифікація?» надихала нас на боротьбу за свободу України. А розповсюджували ми цей історичний документ фотоапаратом і фотозбільшувачем. Передаю Вам один з примірників фото рукопису, який пройшов через кількасот рук молодих українців. З великою повагою Павло Стокотельний, Євген Бабіненко. 3 серпня 1994 р. Є. Бабіненко» [40].

Метою праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» став аналіз національно-культурної політики радянської влади в Україні з марксистських позицій. Праця складається з 14 розділів і є доволі великою за обсягом. Основному тексту передують чотири епіграфи, які відображають по-перше, основну думку праці – як розуміти інтернаціоналізм?; по-друге, основну ідею твору – Україна повинна йти своїм шляхом, розвивати свої

українські форми культури; по-третє, протест, висловлений у творі – влада арештовує і кидає за ґрати ні в чому неповинних людей; і, по-четверте, епіграф-вірш передає стан душі автора, його біль, що точить душу: чому так важко українцям жити «у множині духовній»?

Іван Дзюба починає свій матеріал тезами, які для багатьох українців сьогодні, в умовах російсько-української війни, як ніколи звучать актуально: «Український народ ніколи не був агресивним і нетерпимим до інших, ніколи в своїй історії не поневолював інших народів. Переважній більшості української інтелігенції внаслідок її демократизму завжди був чужий вузький націоналізм і зовсім не властивий шовінізм» [15]. Чому тоді так сталося? Чому для Росії ми стали «нациками» і «бандерівцями»? Чому Росія налаштована на знищення українського народу? У роботі Івана Дзюби, написаної більше півстоліття тому, є відповіді на ці болючі питання.

Аналізуючи дійсність, автор праці змушений констатувати, що «по всіх цих розрізах українська нація переживає тепер не «розквіт», як це офіційно прокламується, а кризу, і цього не можна не визнати» [15]. Публіцист піднімає болючу в усі часи проблему втрати Україною єдності і суверенності. На цьому етапі розвитку держави це пояснюється, на його думку, масовим переселенням українців до Сибіру, на Північ, де вони масово денаціоналізуються; і, з іншого боку, відбувається організоване переселення в українські міста росіян. У зв'язку з цим, на думку Івана Дзюби, «важко говорити й про цілісність, суверенність економічного життя української нації» [15]. Українська нація розсіюється по союзу, втрачається відчуття віднесеності до національної спільноти, до історичного минулого. У школах відсутні уроки національного виховання, рідної мови. «Нарешті, протягом останніх десятиліть українська нація, по суті, позбавлена нормального природного приросту, який властивий сучасним націям», – підсумовує Іван Дзюба. Публіцист з болем і хвилюванням за майбутнє рідної країни наголошує, що нація переживає кризу. Отже, темою своєї статті публіцист-шістдесятник оголошує висвітлення різних аспектів національної кризи.

Другий розділ праці Івана Дзюби має назву «Важливість і місце національного питання». Цитуючи класиків марксизму-ленінізму, що було досить поширеним явищем того часу, публіцист завершує цю частину роботи відомою метафорою Хрущова «Мы не будем консервировать национальных особенностей» і робить висновок, що, практично це означало те, що «русифікаторська м'ясорубка може й далі крутитися «во всю»» [15].

З приводу праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» відомий український мистецтвознавець, історик, літературознавець, публіцист Вадим Скуратівський висловився таким чином: «Іван Михайлович Дзюба взяв біжучий матеріал і дуже переконливо показав абсолютне лицемірство радянської системи, яка, з одного боку, клялась демократією, говорила про те, що вона найсвобідніша у світі, а, з другого, вона нещадно у всіх відмінках руйнувала все українське» [в долі України].

У п'ятому розділі праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», який має заголовок «Національне почуття, національна свідомість, національні обов'язки» Іван Дзюба обурено зазначає, що кожен, хто згадує у своїй мові ці поняття без вагань зараховується до «українських буржуазних націоналістів» [15]. У цьому розділі публіцист робить аналіз сталінської політики, яка була спрямована на те, «щоб вибити з українського народу всякі залишки національного почуття і національної свідомості» [15]. Автор праці також вказує на таку проблему, як зречення українцями своєї мови, ставлення до неї як до «мужицької». Він з боєм зазначає, що як прості українці, так і чиновники намагаються оминати національно-культурні питання, щоб «не виділятися», «не відрізнятися» [15]. Іван Дзюба звертається до уряду країни, який, на його думку, повинен більше уваги приділяти національному вихованню своїх громадян. Це особливо важливо, оскільки український народ майже триста років був під колоніальним гнітом і це не могло не лишити свого сліду [15]. Критичні зауваження й конструктивні вимоги публіциста цілком логічно витікають з його аналізу діючої політики уряду як Москви, так і Києва.

Найбільший – сьомий розділ праці Івана Дзюби має заголовок «Пугало українського буржуазного націоналізму» і реальність російського великодержавного шовінізму як головної небезпеки в національному будівництві СРСР». Він поділяється на окремі частини – підрозділи. У першому підрозділі публіцист аналізує російський шовінізм як спадщину історії і у зв'язку з цим він піднімає актуальну і для сьогодення проблему – проблему зневажливого ставлення російського міщанства до інших національностей і піднесення себе як зразкової нації: «весь світ – хама і націоналісти, і лише вони, російські міщани, – світозари культури і добрі демони інтернаціоналізму» [15]. На думку автора, (це підтверджують і наші реалії, коли ми стикаємося з ненавистю й неприйняттям нашої культури, нашого вибору росіянами) цей прошарок російського міщанства є доволі великою, потужною і надійною опорою влади і, у той же час, він є культурно і морально гальмуючим фактором у справі дружби народів [15].

Другий підрозділ сьомого розділу має красномовний заголовок «Російський шовінізм як змішування Союзу республік з «единой неделимой»». У цій частині праці публіцист з боєм констатує той факт, що ««Реабілітація» колоніального спадку Російської імперії як «предка» СРСР дедалі ширше входить у сучасну російську літературу, критику, публіцистику» [15]. На думку Івана Дзюби, це є доволі небезпечним. Він цитує роботи російських радянських військових, письменників, політологів, у яких теперішній СРСР ототожнюється з Російською імперією – цим «володарем величезної кількості вкраденої власності» (Ф. Енгельс) [15]. Небезпека полягає в тому, що ця думка постійно нав'язувалася російському населенню разом з думкою «про походи за океан». І російський мужик, замість того, щоб наводити лад у власній оселі, на власному дворіщі, йшов «завойовувати інші землі» і «грабувати чужу власність» [15]. Публіцист слушно зауважує, і з його думкою не можна не погодитися, що «царизм привчав шукати ворогів назовні, «по пути к морю», а насправді треба було шукати у себе вдома, куди й спрямовувати енергію [15].

Увесь підрозділ пронизує головна ідея, яка полягає у тому, що не можна союз ототожнювати з імперією. Союз є добровільним возз'єднанням народів, а насправді в Україні постійно впроваджувалася колоніальна залежність від «великого брата», колоніальна свідомість і комплекс малоросійства, меншовартості. Іван Дзюба пише про свідоме продукування російських міфологем, які, на нашу думку, й сьогодні залишаються дуже продуктивними і постійно використовуються російськими пропагандистами: «У нас же саме прищеплюється поняття спадкоємності. Спадок території, спадок «неотъемлемости», спадок «непобедимости русского оружия», спадок «объединения вокруг русского начала» (отого самого, ненависного колись марксистам-комуністам) і російського «предводительства», спадок «старшего брата», спадок понять про виняткову роль і місію Росії щодо навколишніх народів і т. д. і т. п.» [15]. Публіцист наголошує, що історія дореволюційної Росії постійно переписувалася в інтересах ідеології СРСР, і грубою помилкою є те, що історія СРСР в підручниках починається з історії дореволюційної Росії, а не з історій народностей і народів, які складають СРСР. На думку автора праці, історія СРСР, повинна бути історією СРСР, а не Росії. Він знову наголошує на потребі виховання молоді в дусі національної самобутності, національної культури, традицій.

Наступна частина сьомого розділу також є дуже важливою, оскільки має заголовок «Російський шовінізм як практика приписування росіянам того, що створене всіма народами СРСР». Головна проблема підрозділу окреслюється автором уже в першому реченні, в якому він зауважує, що «Однією з форм плутання Союзу РСР з «единой неделимой» є приписування росіянам того, що створене спільними зусиллями всіх народів СРСР» [15]. Четверта частина сьомого розділу має назву «Російський шовінізм як національний нігілізм, псевдоінтернаціоналізм і псевдо братерство». У цій частині матеріалу Іван Дзюба наголошує на тому, що перед російською нацією ніколи не стояло питання національного буття чи небуття. Ця нація завжди була «національно ситою», тому вона ніколи не розуміла

«національно голодних» [15]. Уся правляча верхівка від царів і цариць до славнозвісного Н.М. Каткова – «вірного цербера самодержавства, ненависника революції і визволення народів, лютого і невтомного україножера» за спостереженнями публіциста «щиро» любили Україну: «Всі казенні російські патріоти дуже любили «благодатний юг» – Малоросію, і всі поміщицько-бюрократичні п'явки, і вся крамарсько-чиновницька сарана любили Україну. Але що найкраще – принципові українофоби й войовничі російські націоналісти найсильніше любили її, люто, неподільно, на смерть, по-братерському» [15]. Так емоційно Іван Дзюба передає зміст «цієї любові», яка насправді виявилася нерозумінням, неприйняттям, ненавистю. Цей висновок є своєрідним містечком до наступної частини цього розділу, яка має підзаголовок «Українофобія». У цьому тексті публіцист розвінчує лозунг стереотипної любові до України, який виявляється у тому, що, як звичайні міщани, так й «інтелігентні» люди стверджують, що їхнє кредо звучить так: «Я Украину люблю, но ненавижу националистов». Як стверджує публіцист, з'ясовується, що під націоналістами вони розуміють «кожного українця, в якого лишилося хоч трохи своєї національності. («Зачем они цепляются за эту свою «мову»?») [15]. Далі Іван Дзюба з боєм зазначає, що українців називають націоналістами, бандерівцями. Таке зневажливе ставлення до україномовних в суспільстві, на виробництві, у навчальних закладах призводить до того, що це ставлення передається дітям, які відмовляються вчити рідну мову, хизуються своїм зневажливим ставленням до вчителів української мови.

У структурному елементі цього розділу під заголовком «Російський шовінізм як ультрацентралізм» публіцист, вдаючись до історичного екскурсу, доводить, що до української нації завжди ставилися як до другорядної, хоча «Україна давала четверту частину всього прибутку Союзу від сільського господарства» [15]. Закінчуючи свої міркування над національним питанням, Іван Дзюба завершує сьомий розділ висновком, що

серед партійної номенклатури поширений національний нігілізм, який вони прикривають фразами про інтернаціоналізм.

У подальших розділах праці, які також є досить вагомими й вартими уваги, Іван Дзюба розглядає намагання влади провести українізацію, яка вилася у псевдоукраїнізацію, оскільки більше проводилася на папері, чим в дійсності. У десятому розділі праці автор констатує, що на зміну українізації прийшла русифікація: «Точніше: її трохи загальмований маховик почали розкручувати з новою силою» [15]. Він із сумом ділиться спостереженнями, як «Останнім часом русифікація невблаганно наповзає вже й на менші містечка, сільські районні центри тощо – з множенням там начальства й чиновництва, яке, звісно, говорить або старається говорити по-російському і таким чином змушує до того підлеглих; з занепадом народних звичаїв, народного мистецтва та культурних розваг і заміною їх безликою халтурою культурницьких десантників; з перевагою російської газети, книги, радіо, кіно тощо...» [15]. У цьому розділі Іван Дзюба пише про утиски, яких зазнають українські поети, художники. Їх творчість усіяко дискредитується і затискується. Він вказує на катастрофічне становище українського театру, згадує про талановитих композиторів, хормейстерів, постановників, яким не дають працювати в Україні. Із гордістю констатуючи перемогу фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків», який здобув міжнародне визнання і тим самим знаменував злам на Київській кіностудії ім. Довженка, публіцист з боєм визнає, що Параджанову не дають ставити другий фільм і, по суті, «виживають» зі студії. Те саме стосується й української науки, яку самі громадяни своєї країни не знають, не знають її кращих представників, оскільки на все – заборона. Заборона на видавництво праць українських вчених, заборона на переклад класиків світової літератури українською мовою, заборона на якісну україномовну журнальну продукцію. Іван Дзюба з боєм і відчаєм, досить емоційно перераховує усі галузі культури, науки, мистецтва, де «закручуються гайки» ініціативі, талантам, продуктивним діячам України. Як наслідок – маємо «збіднення мистецьких надбань та

духовної історії» [15]. З не меншим болем Іван Дзюба говорить про мовну блокаду рідної української мови, що є для публіциста неприпустимим, оскільки «у мові одухотворюється весь народ і вся його батьківщина» [15]. У подальших розділах праці автор піднімає питання про зречення рідної мови, про зросійщення української нації, що може призвести до зникнення національності. І. Дзюба наводить красномовний вислів Потебні, який справедливо зазначав, що «нація, яка асимілює десятки інших націй, перестає бути сама собою і накликає й на себе «мерзость запустения»» [15].

Значимим є тринадцятий розділ ґрунтовної праці публіциста, який має заголовок «Національне питання є водночас і питанням соціальним, питанням всесвітньо-історичним» [15]. У цьому матеріалі публіцист наголошує на міжнародному значенні українського питання, яке повинно стати зразком для зміни внутрішньополітичної ситуації по відношенню до національного питання. Не повинно так бути, як зазначає Іван Дзюба, що «українець з села, та, зрештою, і взагалі українець (який усвідомлює себе українцем) почуває себе в місті в Україні як на чужині, «на нашій, не своїй землі» (слова Шевченка)» [15]. Публіцист з болем констатує, що в Україні ускладнюється і поглиблюється національна різниця між українським селом і зросійщеним містом. До селян ставляться зневажливо, образливо називають «колхозниками», городяни зрікаються свого сільського походження. Це призводить до того, що «втрачається відчуття кровного синівського зв'язку зі своєю землею, з навколишнім народом. Згасає свідомість своєї відповідальності і обов'язків перед ними, а натомість розвивається почуття «свободи» від Цих обов'язків, «звільненості» від слідів походження, національної «голизни». Іван Дзюба звертається до «шановних гуманістів» і наголошує, що це антигуманно, є приниженням людської гідності. Він абсолютно переконаний, що «свобода і права людської особистості зв'язані щільно із свободою і правами національними, так само як гідність і самосвідомість людини зв'язана з гідністю і самосвідомістю національною, оскільки свобода, права, гідність, самосвідомість — поняття неподільні» [15].

Останній, чотирнадцятий розділ праці Івана Дзюби має заголовок «Уряд УРСР як речник національної цілісності: його відповідальність за націю» [15]. У цьому розділі публіцист міркує над тим, що уряд кожної країни створюється з тією метою, щоб захищати її інтереси. Чому ж тоді уряд України не звертає уваги на такі проблеми, якими потрібно перейматися: брак національних кадрів, брак літератури рідною мовою, неблагополучне становище національної мови, занепад національної культури. Публіцист відкрито заявляє, що «уряд не дбає ні про збереження національного етнічного складу населення своєї країни (процент українців в Україні, особливо українців за мовою, неухильно знижується); ні про українське національно-культурне обличчя республіки; ні про забезпечення її національними кадрами; ні про забезпечення національних інтересів багатьох мільйонів українців в інших республіках Союзу» [15]. У цьому ж розділі автор матеріалу пояснює зріст протестуючих свідомих українців, які, на відміну від уряду, не можуть спокійно спостерігати за тим, як гине нація: «Кристалізуються громадянські поняття і почуття, всюди випростується людина. Зростає освіченість і культурність українського населення, за чим неминуче йде більш чи менш свідоме бажання визначити себе в світі. Поліпшується матеріальне становище українського села, яке тепер дає більше молоді, не прибитої злиднями і не затурканої, а свіжої, сильної і гордої, готової обстоювати своє національне обличчя» [15]. Цей зріст національної свідомості придушується, «забороняють, зривають, затикають рота», студентів «товчуть у кабінетах», виключають, тероризують [15]. Завершуючи свою ґрунтовну працю, Іван Дзюба закликає чесно і відкрито обговорювати всі аспекти національної справи, він виступає проти ув'язнення справжніх патріотів своєї Батьківщини, які зараз запаковуються в кадебістські «золятори» і гинуть за Україну. Останні слова повністю патріотичної, ґрунтовної, вистражданої праці публіциста – це слова Тараса Шевченка: «Ми просто йшли; у нас нема Зерна неправди за собою».

Стиль праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» характеризується пристрасним викладом ідей і думок, за яким відчувається біль автора, його вболівання за долю країни, бажання зберегти її національну самобутність – саме це зачіпає за живе читача тексту. Увесь твір проїнятий прагненням справедливості. Як слушно зауважує дослідник Ю. Залізняк, «Висвітлюючи сучасну йому національну політику СРСР і її втілення на теренах УРСР, публіцист називає речі своїми іменами, що призводить до того, що марксистська за формою праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» фактично стала яскравим та обґрунтованим запереченням реального марксизму-ленінізму» [19].

В основу публіцистичної праці Івана Дзюби покладено порівняльний метод аналізу: автор порівнює сказане й написане класиками марксизму-ленінізму про національне питання із справжнім станом речей. У тексті репрезентовано історичну тяглість українського питання, За допомогою сильної, об'єктивно вибудованої аргументації доведено невикорчуваність русифікаційної політики на Україні. Матеріал публіциста відрізняється логічністю, послідовністю викладу інформації, грамотною структурованістю. Автор зумів, спираючись на «залізобетонні» марксистсько-ленінські засади (Ю. Шаповал), привернути увагу широкої спільноти до актуального українського питання. За допомогою власної концептуальної будівлі Іван Дзюба зводить на фундаментах власних ідейних визначень нову Україну, яка виховує свідомих громадян і пишається власною самодостатністю.

Як справедливо зауважує дослідник творчості І. Дзюби науковець Ю. Залізняк, «Чи не найбільше уваги творчості Івана Дзюби і його життєвому шляху присвятили самі шістдесятники, котрі разом з ним пройшли крізь роки тоталітарного панування в Україні і особисто знають автора заяв. Вони часто були одними з перших читачів публіциста, з ними він обговорював свої праці, радився, дослухався до них. Вони були свідками сили інтелекту Івана Дзюби, його цілеспрямованості у пошуку знань і правди, а також його повсякденної етики, що ґрунтувалася на вродженій інтелігентності» [20].

Шістдесятники цінували публіцистичну творчість свого однодумця, високо ставили його аналітичне мислення. Як писав про Івана Дзюбу шістдесятник Євген Сверстюк «Він не захищав дисертацій. Але в громадській opinii він став академіком уже від появи в самвидаві трактату «Інтернаціоналізм чи русифікація?» в 1965 році. Тоді він працював коректором в «Українському біохімічному журналі», сотні людей, титулованих академіками, не цікавилися проблемами, які він піднімав. З одного боку, вони боялися думати про головне, з другого – це було їм не під силу» [66].

Отже, публіцистичний трактат І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» можна вважати вершиною етичного інтелектуалізму. У ньому автор формулює засадничі орієнтири сучасної людини, яка повинна пишатися своєю національною приналежністю, своїм корінням, знати історію своєї Батьківщини, бути дотичною до поширення національних традицій, ідеалів; повинна давно позбутися колоніальних й імперських синдромів, почуття залежності й меншовартості.

Публіцистика є досить складним видом творчості, у якому потрібно органічно поєднувати раціональні й емоційні елементи, дотримуватися головної думки, яку слід доказово й переконливо аргументувати, – все це вдається Івану Дзюбі у ґрунтовній публіцистичній праці ««Інтернаціоналізм чи русифікація?»».

2.2. Складові публіцистики Є. Сверстюка на прикладі матеріалу «З приводу процесу над Погружальським»

24 травня 1964 р. у центрі Києва було здійснено підпал Державної публічної бібліотеки Академії наук України (нині Національна бібліотека України імені Володимира Вернадського). Пожежа тривала протягом 31 години, було зафіксовано близько 30 вогнищ, які намагалися приборкати зусиллями 152 пожежників, 17 оперативних відділень. Полум'я за лічені хвилини знищило раритетні видання, рукописи, все, чим пишається кожна

культурна нація. Наслідки пожежі були катастрофічними. Як довідуємось з доповідної записки відділів ЦК Компартії України, стихією було знищено близько 500 тисяч одиниць літератури, що становило приблизно 20 % всього книжкового фонду [3]. Як зазначається у матеріалі харківської правозахисної групи В. Овсієнко, «у відділі україніки тоді згоріло близько 600 тис. томів: стародруки, рідкісні книги, рукописи, архіви Б.Грінченка, «Київської старовини», Центральної Ради. Частина з них не були описані» [55].

Світова громадськість відразу ж висловила своє занепокоєння цією подією. Вже 25 травня до президії Академії наук УРСР звернулися посольства Сполучених Штатів Америки, Франції, які намагалися з'ясувати масштаби втрат однієї з найбільших книгозбірень Європи. Однак офіційний Київ зберігав мовчання і у пресі не було жодних повідомлень як щодо самої події, так і щодо її наслідків. Агентство «Рейтер» також вмішувало повідомлення, у яких звучало занепокоєння тими втратами, які зазнала бібліотека, побоювання щодо зникнення бібліотечних цінностей, які мали всенародне значення. Лише 26 травня 1964 року київська міська газета «Вечірній Київ» опублікувала коротеньке повідомлення про пожежу. Замітка не містила ніяких фактів і ставила за мету заспокоїти громадськість.

Підпал здійснив співробітник бібліотеки Віктор Погружальський. На суді він зізнався, що з вечора залишився на роботі, там поспав, а під ранок знищив свої документи й підпалив книги у декількох місцях. Коли здійнялася пожежа і свідки викликали пожежників, ті швидко загасити полум'я не змогли. Бо в усьому районі не було води через аварію на водопроводі. Ліквідували пожежу лише 25 травня, а за деякими свідченнями – лише 26.

Зі 150 вогнеборців понад 10 отримали фосфорне отруєння. Це дало підстави припускати, що підпал був ретельно спланований радянською владою, а виконавець справи – Погружальський використав не просто сірники, а фосфорні шашки.

Ця подія не могла залишити байдужим Євгена Сверстюка – апологета свободи 1960-х років, публіциста-дисидента, мистецько-публічне життя

якого соратники характеризували наступним чином: «Уже перші публічні виступи й критичні статті Євгена Сверстюка на початку 60-х рр. знаменували прихід у наше літературне життя самотньої, давно очікуваної індивідуальності. Гостре нестандартне мислення, життєдайне поєднання іронії (для якої добру поживу давала наша така багата на абсурди дійсність) і високого лету думки, уміння знайти слово, здатне збудити заколисані душі... І коли ми говоримо про відродження нашої культури в 60-х рр., про недовгу, але яскраву й повчальну добу шістдесятників, то Євген Сверстюк – одна з найпомітніших постатей цієї доби, один з її творців і символів» [37, с. 26].

З 1964 року у «самвидаві» поширювався анонімний документ, присвячений пожежі в Публічній бібліотеці Академії наук України 24 – 25 травня та судовому процесу над працівником бібліотеки Віктором Погружальським, що відбувся в серпні 1964. Документ мав назву «З приводу процесу над Погружальським» і був написаний Євгеном Сверстюком, а зредагований Іваном Світличним. За жанром документ є викривальним памфлетом, у якому, за влучним визначенням В. Будного «компартійну владу було звинувачено в навмисному підпалі і знищенні відділу україніки в бібліотеці Академії Наук, де зберігалися безцінні документи періоду української державності 1917–1920 років» [6]. Дослідник есеїстичної творчості Євгена Сверстюка Радомир Мокрик визначає цей твір як «войовничо-погрозливе есе» [51]. Дійсно, Євген Сверстюк написав злободенний гостросатиричний твір, викривальний пафос якого був спрямований проти «червоного режиму», проти «великодержавного шовінізму», проти «колоніальної імперії, яку називають СРСР» [51].

Уже на початку твору автор з іронією задається питанням, як можна було припустити, що у центрі столиці, у середині ХХ століття, коли протипожежна безпека так розвинулася, і в сучасних бібліотеках світу справа стоїть так, що такої пожежі взагалі не може бути, «в епоху космосу, атому, кібернетики» була спалена найбільша українська бібліотека? [65]. Автор памфлету акцентує увагу на млявості протипожежних робіт, які проводилися,

натякає на навмисну затримку подолання наслідків пожежі: «численний натовп людей, зібраний голосом мовчазної тривоги до місця страхітливого злочину, був свідком того, як мляво посувалися протипожежні роботи. Протягом двох годин їх взагалі неможливо було почати, бо в усьому цьому районі не було води: не працював водогін. Пожежа була ліквідована тільки на третій день, коли вже вигорів дощенту весь український відділ» [65].

Біль і обурення пронизують увесь твір Євгена Сверстюка. Біль за неповагу до української історії, української культури, української книги, – обурення від мовчазної покори народу, від мовчазної згоди з усіма злочинами проти українства. Він не може мовчки дивитися, як немає належної кари тому, ким були знищені величезні духовні скарби, духовні джерела, які містили важливі факти української історії. Дисидент, історик, публіцист, Євген Сверстюк не міг погодитися з тією думкою, що злочин мав особистий, приватний характер, а не політичний. Суд свідомо оминав усі факти, які б могли вказати на політичний характер злочину. Проводилася думка про особисті рахунки Погружальського з директором Державної публічної бібліотеки Академії наук України Дончиком, медичною експертизою була підтверджена наявність психічної хвороби у звинуваченого. Старанно підібрані свідки уникали говорити про використання магнієвих стрічок і фосфорних шашок, про участь у злочині інших людей. У залі суду не дозволялося нічого записувати. З працівників бібліотеки було взято підписку про нерозголошення. Звичайно, Євген Сверстюк знав про це, оскільки це підтверджується і змістом памфлету, у якому він характеризує судовий процес над Погружальським як «дивний» [65] і констатує з обуренням, що «всі: прокурор, суддя, захисники, сам підсудний і заздалегідь підготовлені свідки – наперебій старалися показати, що в підсудного просто поганий характер і нічого дивного немає в тому, що він взяв і підпалив бібліотеку, щоб помститися її директорові за образу» [65].

Публіцист не може примиритися з такою інтерпретацією злочину Погружальського. Він з іронією оповідає, як на суді «довго і нудно

обговорювалися такі «важливі» питання, як скільки жінок було у підсудного, з ким він сходився і розходився, кому дарував дорогі подарунки, з ким ділився майном при розлученні. Публіцист наводить такий іронічний факт, що підсудний у своє виправдання прочитав вірш про Батьківщину з проханням пробачення, у якому хвалив Хрущова. «Він писав вірші, де хвалив Хрущова, а потім спалив бібліотеку», – з іронією зауважує Євген Сверстюк. Автор памфлету засвідчує, що Погружальський на суді почувався героєм, знаючи, що йому багато не дадуть. Уже не тільки іронія, але й сарказм звучить у словах публіциста, коли він дає характеристику судовому процесу над Погружальським: «І справді, присудили його до десяти років позбавлення волі... «Гуманні» радянські закони на цей раз виявили співчуття до сантиментальних пригод «морально ущербленої людини». Людини, додамо, яка закінчила два вузи і університет марксизму-ленінізму (!) і дуже добре знала, що і для чого вона робить» [65].

Крізь увесь памфлет проходить непокірливе слово, критична думка Євгена Сверстюка, який не бажає миритися з фальсифікацією судового процесу, з фальсифікацією справи. Він вважає злочин Погружальського набагато серйознішим як за своєю суттю, так і за своїми наслідками, стверджуючи, що це плювок в обличчя українському народові, якого морили голодом у 1933 році, душили за найменшу спробу мислити, робили з нас покірних рабів і тепер хочуть відібрати у нас історію, яка є містком між нашим минулим і нашим сучасним [65]. Як слушно зауважує дослідник В. Будний, «лише мужня волелюбна людина могла піти наперекір політичним заборонам, зважившись обрати форму розкутого есеїстичного вислову незалежної думки для зривання масок з облудної ідеології, відновлення деформованих цінностей і безоглядного їх донесення до сучасників – навіть ціною втрати особистої свободи» [6].

У памфлеті «З приводу процесу над Погружальським» Євген Сверстюк підпал бібліотеки ототожнює з новими спробами знищення українського народу, оскільки книги – це історія, а історія живить «невмируще серце

України» [65]. Історія «народила Шевченка і тисячі національних героїв, і вони можуть знову воскреснути в кожному юнакові й дівчині. Ось чому історію України заховали від нас і стали випалювати її «каленим железом»» [65]. Євген Сверстюк з обуренням зауважує, що у школі діти вивчають російську, а не українську історію, – історію російських царів, російських «полководців-душителей», «про своїх предків дітям дають фальшиві поняття. Але в архівах лежать, як динаміт, книжки, факти. До них мають доступ тільки тюремщики» [65]. Намагаючись пробудити народ, публіцист з боєм вигукує: «Українці! Чи знаєте, що вам спалено? Вам спалено частину розуму і душі. Не тієї, яку сталінський терор зацькував, заплював і загнав у п'яти, а тієї, що мала ожити в наших дітях і внуках. Вони спалили храм, де відроджується душа» [65].

Світоглядна філософія Євгена Сверстюка відображається в його морально-етичній парадигмі, яка ґрунтується на вірі, на християнських цінностях, які передбачають духовні чесноти: збереження душі, гідності, порядності, прагнення чистоти у вчинках і словах. Не дивлячись на те, що твір «З приводу процесу над Погружальським» є памфлетом, він сповнений внутрішнього напруженого духовного проповідництва, вплив якого передається читачу. Публіцист намагається переконати читача тексту у серйозності того, що відбувається, у катастрофічних наслідках підпалу бібліотеки, оскільки втрачені духовні скарби нації. Він закликає до пробудження душі, яка не може спати у спокої, оскільки українців нищать як націю – повним ходом іде наступ шовінізму: «Наступ ведеться широким фронтом і не тільки на Україну, а й на Білорусію, Прибалтику, Закавказзя, Середню Азію: наступають не лише офіційно, а й отак, як Погружальський та ті, що стоять за його спиною. Пожежі національних бібліотек в Туркменії (Ашхабад) та Узбекистані (Самарканд) – хіба це не кільце одного чорносотенного ланцюга?!» [65]. Євген Сверстюк розуміє, що може бути покараний за такі міркування, за висловлені думки, оскільки у СРСР немає демократії, а процвітає шовінізм, хоча офіційна влада постійно наголошує,

що «диктатура пролетаріату» переросла у загальнонародну демократичну державу, але, насправді, розмірковує автор памфлету, «якщо кляп у роті і таємне знищення політичних противників – демократія, то що ж тоді фашизм?» [65]. Автор піднімає питання переслідування української інтелігенції за проповідування українського, за вшанування поетів нашої Батьківщини, за вшанування і збереження наших святинь. Він акцентує увагу на тому, що підпал бібліотеки було здійснено у річницю Шевченківських свят (22 – 24 травня люди приносять квіти до пам'ятника поету у Києві – у Каневі). Євген Сверстюк вважає це навмисним, продуманим злодіянням, спрямованим проти щирого слова Кобзаря, яке пробуджувало українську свідомість, українську душу. Цього слова боявся ще цар, царські хлопці, боїться і теперішня влада: «Є спеціальна вказівка суворо наглядати за шевченківськими концертами й вечорами, щоб вони проходили на рівні гопака, а то, не дай Боже, сплине щире слово Кобзаря, пробудить у когось думку про Україну, про «нашу, не свою землю». А скільки в журналах і газетах було цензурою знято матеріялів-статей, віршів про Шевченка, в яких сексоти побачили «натяки» на сучасне становище України!» [65], із сарказмом пише Євген Сверстюк. «Так вони бояться Шевченка. І так воюють з ним. А війна з Шевченком – це тільки частина війни з українською культурою і українським народом. Спалення україніки в публічній бібліотеці – також частина цієї війни...» [65], – підсумовує публіцист. Закінчує він памфлет сподіваннями на те, що український народ має дух боротьби, якого не можна не задушити, не спалити. Український народ здатний постояти за себе – це і є вічною істиною про безсмертя народу.

Викривальний пафос, їдкий критицизм, нищівна іронія поєднуються в памфлеті Євгена Сверстюка з повчальною тональністю, з лірично-схвильованою риторикою, про яку свідчать риторичні запитання, короткі речення. Памфлет містить багато роздумів, сумнівів, побоювань, акцентів, виділених знаками оклику у дужках. Таке мовлення сприймається як безпосередній вияв стривоженого особистісного досвіду, глибокої

внутрішньої переконаності, яка усталилася внаслідок тривалого переживання і роздумів над предметом розмірковувань.

Як одного разу висловився сам Є. Сверстюк, «творчість – це згорання надміру сил». Дійсно, у памфлеті відчувається стільки болю, обурення, переживання стосовно цієї події, що ці спалахи ми відчуваємо у тексті і приходимо до висновку, що лише мужня, непокірна людина здатна на такий вчинок – казати відверту правду людям, владі і собі.

Не тільки памфлет Євгена Сверстюка «З приводу процесу над Погружальським» поширювався у «самвидаві». Інші його есе також здобули популярність і стали відомими серед освіченої, дисидентської інтелігенції – це і «Собор у риштуванні», «Іван Котляревський сміється», «Остання сльоза» та інші. 14 січня 1972-го року Євген Сверстюк був заарештований. Через рік за свої твори та виступи засуджений за статтю «Антирадянська агітація і пропаганда» на максимальний термін – 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання.

Він багато працював для України, виступав перед молоддю, давав інтерв'ю, брав участь у громадських обговореннях, багато писав. Він був воїном, навіть коли залишався один у полі. Як справедливо наголошує дослідник В. Будний, «автор більше десятка книжок філософічної есеїстики, виданих до і після відновлення незалежності, Є. Сверстюк став унікальною постаттю в культурному житті новітньої України, заслуживши визнання як моральний авторитет наполегливим відстоюванням загальнолюдських етичних засад, християнської традиції, незамулених джерел національного духу. Притаманне багатьом шістдесятникам романтичне «донкіхотство» він скристалізував у свідомий, несхитний ідеалізм, який підносить у системі ціннісних орієнтирів шляхетність лицарського духу на противагу звичним буденним стереотипам, матеріальним, класовим, політичним та іншим утилітарним чинникам [6].

Отже, у кожному есе Євгена Сверстюка відчувається сам автор завдяки головним рисам свого публіцистичного методу – ідеалізму, індивідуалізму,

іраціоналізму. Авторська позиція митця домінує на всіх рівнях його публіцистичних текстів і, з одного боку, визначає яскравий індивідуальний характер письма, з іншого – виражає своєрідну соборну думку соціуму, єдиного у своєму пориві до істинності буття. Саме тому в есеїстиці Євгена Сверстюка домінуючим, концептуальним виступає образ автора, що мислить, критикує, знищує іронією того, хто заслуговує на це – без цього також неможливо уявити публіцистичне мистецтво Євгена Сверстюка.

2.3. Національно-патріотична спрямованість публіцистики В.Чорновола

1960-ті роки пройшли під знаком «самвидаву» і широкомасштабних репресій над шістдесятниками. Осторонь цих подій не міг залишатися і В'ячеслав Чорновіл, один з лідерів дисидентського руху, відомий політик, громадський діяч, публіцист, літературний критик, народний депутат України, ніціатор проголошення Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 року та Акту проголошення Незалежності України 24 серпня 1991 року.

У публіцистичній спадщині В. Чорновола виокремлюють три найвагомші праці: збірники матеріалів про політичні репресії «Правосуддя чи рецидиви терору?» (1966), «Лихо з розуму» (1967) та перші числа підпільного позацензурного «самвидавного» журналу «Український вісник», за які у 1996 році він був удостоєний Державної премії ім. Т. Шевченка в галузі журналістики.

У травні 1966 р., зібравши інформацію про порушення прав людини й радянського законодавства судовими та слідчими органами, В'ячеслав Чорновіл написав і розповсюдив публіцистичну збірку «Правосуддя чи рецидиви терору?». Рукопис книги був офіційно надісланий першому секретарю ЦК КПУ П. Шелесту, голові КДБ при РМ УРСР В. Нікітченку, прокурору УРСР Ф. Глуху, голові Верховного Суду В. Зайчуку та іншим

високопосадовцям. Дещо пізніше російський переклад праці, здійснений в Інституті мовознавства з ініціативи З.Франко, був надісланий до ЦК КПРС, розповсюджений серед московських правозахисників. Одночасно з цим, праця була переплавлена за кордон і під назвою «Я нічого у Вас не прошу», надрукована в часописі «Новий шлях» в ч. 45 за 1967 рік, а в 1968 році вона вийшла окремим виданням в Торонто (Канада).

У книзі «Правосуддя чи рецидиви терору?» було, по суті, відображено результати паралельного слідства справ засуджених діячів української інтелігенції, здійснено аналіз на відповідність юридичних норм радянського законодавства Конституції та правомірність винесених вироків засудженим шістдесятникам. Збірник складається із вступного звернення до тодішнього першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, супровідного листа до Прокурора УРСР та голови КГБ УРСР, авторського тексту із семи розділів та понад двадцяти додатків документальних матеріалів, що склали 2/3 усього тексту праці. Що спонукало автора створити цю працю? Звернутися до можновладців, листи до яких, і він це прекрасно знав, залишаються без відповідей? У супровідному листі до Прокурора В'ячеслав Чорновіл дає відповідь на це питання: «не заявити свого ставлення до того, що відбувається, – значить стати мовчазним співучасником сваволі» [74]. Усі листи публіциста написані із глибоким знанням українських законів, судового процесу, із ретельним доббором фактів про знуцання над українською інтелігенцією, над представниками письменства, культури, над творчою молоддю. Автор з обуренням зауважує: «Я не міг не взятися за перо, коли на собі відчув, як розуміють законність лейтенанти та капітани КГБ і деякі судді з прокурорами. Коли я робив нотатки, то мав на оці тільки одну мету: застерегти від повторення (під іншими вивісками) терору 30-х років, який обезкровив український народ і звів до фікції українську радянську державність» [74]. Все це є, на думку автора, неприпустимим, оскільки українська інтелігенція переслідується і страждає за любов до своєї Батьківщини, за намагання зберегти її історію, культуру.

До книги «Правосуддя чи рецидиви терору?» увійшли такі документи, як листи та клопотання української інтелігенції до ЦК КПУ; клопотання до Верховного суду УРСР; до Центрального комітету ЛКСМУ; постанови про обшуки; протоколи обшуків; список літератури, вилученої працівниками КДБ у В. Чорновола під час обшуку як антирадянської; останнє слово В. Чорновола на суді; касаційні скарги, заяви тощо. До окремих розділів автор подає епіграфом уривки зі статей радянської конституції, які були гуманними, демократичними і гарантували громадянам права і свободи (слова, друку, зборів і мітингів), недоторканність житла і таємницю листування тощо, а в самому тексті розділу на конкретних фактах розповідає про brutальне порушення цих прав і свобод судами, прокурорами і слідчими.

Цікавим і красномовним видається той факт, що серед вилучених у В'ячеслава Чорновола антирадянських книжок у списку названо Галицько-Волинський літопис, твори М. Костомарова і П. Куліша, Б. Грінченка, В. Винниченка, Б. Антоненка-Давидовича, Б. Лепкого та інші – разом близько 180 одиниць, а ще приватні листи, вирізки із газет, зошити із цитатами з різних творів тощо.

У книзі «Правосуддя чи рецидиви терору?» автор викриває незаконні методи слідства, незаконне ведення судових процесів, наводить факти підлості і підступного ставлення до підсудних, детально описує «фабрикування» справ і звинувачень, психологічного і морального тиску на підсудних, приниження людської гідності, факти знущання і залякування. Він звертає увагу на те, що в Україні зараз садять за читання українських книжок, за передрук анонімних статей, – і такі злочини прирівнюються до особливо тяжких: «Невже фотокопія книжки й передрук анонімної статті – це і є «особлива складність» і «винятковий випадок»? А як же тоді класифікувати зґвалтування, убивство, казнокрадство? Невже ми вертаємося до сталінських часів, коли вбивця називався «соціально близьким», а письменник чи художник уважався небезпечним ворогом?» [74]. Ці питання не дають спокою публіцисту. Він розвінчує псевдодемократію, критикує

відсутність верховенства закону в Україні. В. Чорновіл детально аналізує закриті суди як елементи радянської законності та приходять до висновку, що тоталітарна радянська система за суттю не змінилася, вона продовжує бути антилюдяною й антидемократичною, що конституційні права людини, народу, республіки – фікція [54, с. 129].

Інша публіцистична збірка В'ячеслава Чорновола «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)» (1967) створена на матеріалах слідства, внаслідок якого двадцять осіб, звинувачених в антирадянській націоналістичній пропаганді та агітації, постали перед радянським судом. Більшість із них жили до арешту активним інтелектуальним життям: виступали в пресі, працювали над дисертаціями, були чудовими фахівцями. У збірці В. Чорновіл подав біографічні дані, списки публікацій, окремі праці про своїх однодумців, розповідає про умови перебування в концтаборах. За слушним зауваженням В. Деревінського, «Метою В. Чорновола було донести інформацію про репресії до численної громадськості, показати об'єктивні причини й перебіг репресій та змалювати реальний образ засуджених людей, що насправді були не абстрактними «буржуазними націоналістами», а переважно талановитими й обдарованими представниками української інтелігенції» [12, с. 38].

В'ячеслав Чорновіл зібрав матеріали про Першу хвилю арештів серед української інтелігенції 1965-1966 років. Двадцять «злочинців» – це двадцять заарештованих представників української інтелігенції, матеріали про яких і представлені у цій збірці. Чорновіл опублікував біографії в'язнів, зразки творів, за які вони, власне, і були засуджені, та листи із таборів, які відображають умови побуту та переживання тогочасних політичних в'язнів.

Ця книга свідчила про те, що радянський режим кидав за ґрати не справжніх злочинців, а еліту української нації: автора неповторних живописних полотен Панаса Заливаха, повновладного володаря слова Михайла Осадчого, упорядника рим української мови, перекладача Шекспіра і Байрона Святослава Караванського, одного з організаторів Київської капели

бандуристів Ярослава Геврича, літературознавця і мистецтвознавця Богдана Гориня, талановитого психолога-експериментатора Михайла Гориня та інших. Ці подвижники постають перед читачем через призму їх багатогранної творчості, подвижницької громадської діяльності. Кожний рядок, кожний абзац, кожний документ з поданих на сторінках книги – це гнівне звинувачення тим, хто, отримавши партійно-державні індульгенції, роками знекровлював Україну, чинив на її землі безжалісний і несправедливий суд. Як справедливо зазначає О. Обертас, «Суть дослідження В. Чорновола «Лихо з розуму» полягала у відтворенні того, за що в 1965-1966 рр. в радянській Україні арештовують художника, психолога, музейного працівника, учителя. Аргументація й цитати, численні факти й мотивації, перелік робіт і «складів» злочину – усе це надзвичайно вражало як пересічного українського, так і ліберального західного читача, адже нічого подібного він не міг собі раніше й уявити» [54, с. 131].

У книзі «Лихо з розуму» публіцист не обмежується критикою існуючих законодавчої, виконавчої, судової гілок влади, він – полемізує, викриває, порівнює СРСР з царською Росією, зазначаючи, що методи придушення української національної інтелігенції, які існували тоді, відновлюються за нової влади. Крізь весь його публіцистичний доробок проходить відстоювання ідеї права українського народу на самовизначення.

За книгу «Лихо з розуму» В. Чорновола було ув'язнено 3 серпня 1967 року, а у 1968 році у Великобританії удостоєно Міжнародної журналістської премії.

Якщо в 1960-х роках засобами самвидаву поширювались окремі літературні твори, публіцистичні праці, документи правозахисного руху, то вже на початку 1970-х років цілком резонно постало на порядок денний питання про публікацію періодичних позацензурних видань, присвячених широкому колу наявних в Україні проблем.

У 1969 р., після звільнення з ув'язнення, В'ячеслав Чорновіл розпочав працю над створенням самвидавного часопису «Український Вісник», перше

число якого вийшло в січні 1970 року. Характеризуючи мету видання «Українського Вісника», В.Чорновіл зазначав: «[журнал] приносить інформацію про життя українського народу, про його національні, політичні і соціальні прагнення та про політику режиму у відношенні до України, що їх не друкує радянська преса. «Український Вісник» – видання в жодному разі не антирадянське і не антикомуністичне. За своїм змістом воно цілком легальне і конституційне». У підготовці та розповсюдженні першого – п'ятого чисел «Українського вісника» під редакцією В. Чорновола найактивнішу участь брали М. Косів, Я. Кендзьор, О. Антонів, Я. Шашкевич, В. Мороз та інші. Як твердить історик Г. Касьянов, «Український вісник» мав розгалужену мережу кореспондентів у Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Рівному, Одесі, Черкасах [31, с. 213].

Головною метою видання було подавати об'єктивну інформацію про порушення свободи слова та прав, гарантованих Конституцією СРСР, про судові й позасудові репресії, факти шовінізму й українофобії, становище українських політв'язнів, про акції протесту. Акцентуація у виданні робилася на просвітницьких ідеях, проблемах суспільно-політичного ладу. Структуризація матеріалів «Українського вісника» виглядала наступним чином: у журналі були відділи історії, науки, літератури, літературної критики, мистецтва, місцевої хроніки, перекладів. «Вісник» давав огляд або повністю наводив публічні статті, документи, художні твори та інші матеріали, які вже набули поширення у «Самвидаві». Поезії у журналі відводилося небагато місця: серед публікацій виділяються вірші Ігоря Калинця із збірки «Підсумовуючи мовчання», поезія Г. Чубая «Космач-1970» та поема «Вертеп», добірка віршів І. Сокульського зі збірки «На Голгофу», поезії В. Мороза зі збірки «Прелюд», поетичні твори М. Кульчицького, Б.Стельмаха, Таранушкова, В. Голобородька, В. Стуса, І. Драча, М. Холодного, А. Lupиноса та ін.

Також в «Українському віснику» подавалися малочисельна проза й літературна критика самвидаву, зокрема праці В. Мороза «Перший день»,

«Мойсей і Датан», «Серед снігів», «Хроніка опору»; Є. Серстюка «На свято жінки», «Собор у риштованні», «Іван Котляревський сміється»; В. Симоненка «Окрайці думок» (щоденник); М. Холодного «Біобіографічна довідка, або 300 слів про себе» тощо. Не оминали впорядники журналу у своїх публікаціях і «усний» самвидав – виступи І. Світличного, І. Дзюби, І. Геля, О. Сергієнка, Є. Сверстюка, В. Стуса та ін.

Отже, окрім політичних матеріалів в «Українському віснику» друкувалися літературні тексти, публіцистичні статті. Авторами «самвидаву» були Василь Симоненко, Василь Стус, Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк та інші. Журнал нелегально провозили у Чехословаччину, Німеччину, США, Англію. Його публікації читалися в ефірах «Радіо Свобода». У них розповідалося всьому світу про життя українців за «залізною завісою». До чергового арешту В. Чорновола у 1972 році вийшло п'ять номерів журналу.

Таким чином, у своєму публіцистичному доробку В. Чорновіл постійно проводив мету державної незалежності України. Він став послідовним критиком існуючого тоталітарного ладу. Публіцист, політик, громадський діяч, він відстоював ідею природного права нації на широке самовизначення. У своїх матеріалах В'ячеслав Чорновіл поєднував знання історії, політології з юриспруденцією. Публіцистичні матеріали журналіста, громадського діяча не позбавлені сарказму. Науковець О. Обертас наголошує: «Незважаючи на організаційні складнощі, видання «Українського вісника» стало в політичному й культурному житті України подією надзвичайної ваги – внаслідок цієї діяльності виник центр Руху Опору, його структурна база, місце обміну думками» [54, с. 179]

За слушним зауваженням В. Деревінського, «книги В. Чорновола справили колосальний вплив на розвиток українського руху як на Батьківщині, так і за її межами, стали цінним інформаційним джерелом та своєрідним навчальним посібником. Вони разом із працею І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» об'ємно висвітлювали різні грані

становища українського народу під владою радянського комуністичного режиму» [12, с. 42].

Отже, провідними темами публіцистичного самвидаву шістдесятників Івана Дзюби, Євгена Сверстюка та В'ячеслава Чорновола були теми впровадження національної політики, національного відродження, збереження національної пам'яті, історії, мови, відстоювання національного питання, тема політичних репресій, пов'язаних із полюваннях на тих, хто переймався національним питанням. Ці теми аналізувалися публіцистами у двох взаємопов'язаних аспектах: політичному і культурницькому. Праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та В'ячеслава Чорновола «Лихо з розуму» стали центральними, програмними творами самвидавної публіцистики середини 1960-х років. За слушним спостереженням О.Обертаса, «Вагомість праці Івана Дзюби зумовлена тим, що у ній публіцист не обмежувався лише декларативною критикою тоталітарної системи, а подав поглиблений аналіз її хиб, зумів висловити критичні погляди більшості інтелігенції й тим самим об'єднати політичну опозицію у відстоюванні своїх поглядів» [54, с. 122]. Популярності сприяв і пристрасний, сміливий стиль викладу думок, що не міг не зачіпати за живе українського читача, а також «всюдисущне прагнення відстояти спаплюжену справедливість».

РОЗДІЛ 3.

ВПЛИВ ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ДОРОБКІВ «ШІСТДЕСЯТНИКІВ» НА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЖУРНАЛІСТИКИ

3.1. Формування тематичних напрямків журналістської публіцистики

Публіцистичні твори Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» і В'ячеслава Чорновола «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)» стали програмними документами шістдесятництва і «самвидаву». Вони виклали у світової журналістської спільноти увагу до національного питання, увагу до прав українців. Працями І. Дзюби і В. Чорновола були спростовані ідеологеми «інтернаціоналізм», «дружба народів», «злиття націй». Автори зазначених вище праць переконливо стверджували, що такого насправді в СРСР немає, бо мова йде про зросійщення, про пригнічення прав українців, про тоталітарну, жорстку політику щодо збереження української історії, мови, культури, збереження українців як нації взагалі.

Відомі твори І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» і В'ячеслава Чорновола «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)» не тільки закріпили в журналістському дискурсі проблеми порушення і захисту прав особистості, збереження української історії, культури, проблему мовного питання, але і вплинули на розвиток публіцистичного вектору журналістики. Сам І. Дзюба після «Інтернаціоналізму чи русифікації?» вже ніколи не переставав бути публіцистом і постійно зауважував: «...ця книжка змінила усе моє життя».

Праці Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, В'ячеслава Чорновола дали поштовх розвитку політичної публіцистики, вони приваблювали гостротою постановки національних проблем, критикою процесів русифікації, які повсякчасно спостерігалися в Україні, давали зразки професійної полеміки з режимом діючої влади – формували Рух Опору. Як наголошує Н. Дзьомба, «Чи не найпромовистішими доказами значущості «Інтернаціоналізму чи

русифікації?» є зарахування праці до сотні найбільш впливових у ХХ ст. та десятка найбільш знаних у жанрі публіцистики (С. Кульчицький) й автоматичне набуття І. Дзюбою (де-юре, звісно), титулу академіка у громадській opinio (Є. Сверстюк)» [14, с. 160].

Публіцистика дисидентів-шістдесятників відображала суспільне життя і формувала ставлення до нього. Вона активно й оперативно входила в життя, вбачаючи у фактах, подіях, явищах реальної дійсності їхню політичну суть, яка репрезентувала життєво важливі проблеми: проблеми збереження й самовизначення нації, збереження її творчої еліти – національного коду, інтелектуального й духовного прошарку.

Публіцистика «самвидаву» характеризувалася оперативністю – швидкою реакцією на важливі суспільні та політичні події, до яких відносилися арешти, суди, звільнення національно свідомих громадян. Публіцисти-шістдесятники працювали у період драматичних, суспільно значущих подій, коли вирішувалася доля України як нації, коли потрібно було розповісти світові про злочини тоталітарної влади, про злочини режиму. Вдаючись до аналітичного, абстрактно-логічного мислення, автори світоглядних публіцистичних матеріалів ставили за мету формувати громадську думку, виховання національного світогляду у масах, мобілізацію людей на згуртованість і захист національної гідності.

Тексти дисидента Євгена Сверстюка дали яскраві зразки поєднання експресивності з образністю, оскільки автор вмів використовувати чинники публіцистичності: гостру полемічність, орієнтація на дискусійний характер оповіді. Публіцистична парадигма Євгена Сверстюка формувалася в рамках органічного поєднання філософсько-світоглядної, морально-етичної, естетично-художньої пластів публіцистичного тексту. Метафорична інформативність його публіцистики розгорталася у площині тематичних констант дисидентського руху 1960-х років: ліберально-опозиційна громадська позиція, гуманістична рефлексивна інтенція, релігійно-моральний імператив, патріотична принциповість.

У публіцистиці Євгена Сверстюка сформувався національний світоглядний вектор мислення, який оформився у концептуальні константи, що стали провідними концептами сучасної вітчизняної публіцистики: це «Бог», «Істина», «Собор», «Свобода», «Краса», «Добро» тощо. Публіцистика Є. Сверстюка наділена глибинною внутрішньою взаємодією з читачем, що виявляється в різних формах: виокремлення та акцентування значимого факту, риторична діалогізація тканини твору, виведення на поверхню безпосереднього процесу аналітики тощо.

Праця В'ячеслава Чорновола «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)» також стала резонансною. Покликаючись на численні спогади сучасників, польська дослідниця Б. Бердиховська відзначає вагомий вплив цієї праці на дисидентський рух усіх республік. Зрештою, вона стала однією з перших, завдяки яким про нього дізналася світова громадськість. Ці матеріали В'ячеслава Чорновола загострювали національне питання, викривали так званий «демократизм» влади СРСР, яка судить не справжніх злочинців, а інтелігенцію, інтелектуальну, творчу еліту української нації. Ця праця свідчила про опір існуючій владі, про намагання загострити не тільки політичні, але й правові проблеми. З іронією, сарказмом автор викривав існуючу владну систему, подавав правду про те, що насправді відбувається в судовій системі тоталітарної держави.

Висвітлення національного питання було провідним завданням самвидаву і, звичайно, націоналістично спрямованої як світоглядної (представники Є. Сверстюк, І. Дзюба), так і політичної (В. Чорновіл) публіцистики. Стрижневою ідеєю публіцистики шістдесятників стала ідея формування в Україні політичної нації навколо етнокультурної домінанти. Українці, як політична нація, формувалися в драматичних умовах сучасності (зараз відбувається те ж саме, – українці як політична нація, стали відомими в усьому світі внаслідок повномасштабного російського вторгнення). На сучасному етапі російсько-українська війна стала фільтром української

національної свідомості, на активізацію якої була спрямована публіцистика шістдесятників.

Самвидавці-шістдесятники консолідували й активізували навколо себе інших однодумців. Це стало вагомим чинником того, що національне відродження 60-х років так і не вдалося «задушити». З «кінцем шістдесятництва», незважаючи на те, коли він відбувся, – у 1965-му чи 1972-му роках – визвольна енергія сублімувалась в інші форми. Гельсінський правозахисний рух, Народний Рух України базувались на ідейних, методичних, персональних резервах руху шістдесятників.

У публіцистичному дискурсі шістдесятників доволі детально представлена геноцидна політика російської імперії щодо України: це *релігійний геноцид* у формі викорінення й використання віри (атеїзм і комуністичне ідолопоклонство), ліквідації й упокорення Церкви (Греко-Католицької та Православної відповідно), *лінгвоцид* як цілковите знищення мови, витіснення на периферію чи втручання у її внутрішню структуру, врешті *культуроцид* через «заблоковану» колонізовану культуру [14, с. 191]. Релігійна ідентичність становила базу українській національній ідентичності. Ключовими чинниками націогенезу, міфологемами національної культури публіцисти називали «віру батьків» і «мову Шевченка й Франка».

Публіцистичний доробок шістдесятників являв собою найвищий рівень журналістики і вищий пласт публіцистики, оскільки репрезентовані тексти Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», Євгена Сверстюка «З приводу процесу над Погружальським», В'ячеслава Чорновола «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)» предметно і методично уже були наближені до світоглядної публіцистики, яка стоїть на межі філософії і опікується глобальними проблемами – проблемами націєтворчості, духовності і моралі, глобальними питаннями людської екзистенції на рівні країни, держави, Всесвіту.

Отже, винесені на суспільне обговорення у самвидаві проблеми національної історії, мови, культури набувають гострого політичного

значення. Сам феномен шістдесятництва є еманациєю політичного прозріння «незгодних», цілісним націоналістично-гуманістичним (відтак антитоталітарним) світоглядом, усі відгалуження якого пояснюються методичними пошуками України.

3.2. Перспективи розвитку вітчизняної журналістської публіцистики на сучасному етапі

На сучасному етапі розвитку вітчизняної журналістської публіцистики можна виокремити такі напрямки: по-перше, це розвиток національно-світоглядної публіцистики з її головними концептами «Дім», «Батьківщина», «Україна», «Доля», «Війна», «Голодомор», «Трагедія», «Крим», «Донбас» – за допомогою цих соціально-, національно-, морально-значущих концептів сучасної дійсності важливо привернути увагу аудиторії до важливих суспільних подій, активізувати її національну свідомість. Формування і функціонування цих концептів в журналістських текстах зазначених авторів забезпечується шляхом актуалізації суспільно-важливих подій і проблем сучасного українського суспільства. Багатокомпонентність кожного концепту, поєднання в ньому як раціонального, так і емоційного компонентів, сприяє наявності в журналістських матеріалах асоціативних і образних оцінок, актуальних для нації проблем, важливих політичних реалій. Розвиток національно-світоглядної публіцистики є дуже важливим етапом формування національної ідентичності – саме на це повинна бути спрямована сучасна журналістика. Дослідник М. Житарюк у статті «Національно-світоглядна журналістика як перспективний напрям в умовах глобалізації» ідентифікує національно-світоглядну публіцистику з «журналістикою найвищого гатунку в окремо взятій країні» [16, с. 25]. На сьогоднішньому етапі розвитку вітчизняної журналістики можна констатувати затребуваність націєцентричної публіцистики, яка покликана протистояти глобалізаційним викликам і стати джерелом формування власного обличчя національної журналістики. Як слушно наголошує В. Лизанчук, «В інформаційному просторі України повинні плідно, в органічній єдності

функціонувати як інформаційна, так і аналітична журналістика, щоб усупереч агресивному, антигуманному «Русському миру» збудувати «Український світ», фундаментом якого буде національна ідентичність» [43, с. 204].

По-друге, одним з провідних напрямків розвитку журналістської публіцистики є розвиток аналітичної журналістики з фундаментальним фактажем, ґрунтовною аргументацією, з посиленням інтелектуалізмом, успадкованим від Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, інших шістдесятників. Такі матеріали ми вже зараз спостерігаємо в провідних друкованих аналітичних виданнях «День», «Дзеркало тижня», «Газета по-українськи», а також інтернет-виданнях Gazeta.ua, інтернет-виданні газети День.ua тощо (у матеріалах сучасних публіцистів, авторів блогів Оксани Забужко, Сергія Грабовського, Віталія Портнікова, Андрія Бондаря та інших).

По-третє, потужний історичний струмінь також є однією з характерних ознак вітчизняної журналістської публіцистики на сучасному етапі. Уже в публіцистиці шістдесятників згадується багато історичних фактів, робиться акцент на колонізаторській політиці російської імперії щодо українців, на спробах знищити докази геноциду українського народу, позбавити українській народ історичної пам'яті («З приводу процесу над Погружальським» Євгена Сверстюка). Історичне питання для шістдесятників є засадничим, так званою аргументаційною базою для тлумачення мовної ситуації, стану культури чи ментальності народу. Як наголошує дослідниця Н. Дзьомба, «історичний публіцистичний наратив шістдесятників, отже, представляючи українців активними суб'єктами історичного процесу, довів історичну самобутність нації й окреслив українську історичну парадигму. Самі ж публіцисти, відповідно до досягнутої мети, бачаться не так глибокими аналітиками у сфері історії, як вдумливими мислителями, що тяжіють до цілісного осягнення історичного процесу» [14, с. 76]. У журналістській публіцистиці сучасників: Сергія Грабовського, Андрія Бондаря, Оксани Забужко, – також фіксуємо потужний історичний фактаж, спрямований на розвінчування російських соціально-історичних, культурних

міфів, що сприяє деколонізації, деімперіалізації, дерусифікації й деміфологізації національного інформаційного простору, національної історії та культури. За справедливим твердженням професора Й. Лося, «Історія має стати постійно діючим фактором нашої національної свідомості. З неї ми черпаємо уроки на майбутнє, і позитивні, і такі, що змушують корегувати своє світобачення, вчинки та ін. Завдяки вченим ми знаємо, якими психологічними рисами, якою ментальністю володіємо» [48, с. 38]. Серед домінантних ментальних рис українства він називає селянськість, зумовлена інтимним контактом з матір'ю-землею, ідеалізм, джерелом якого є так зване бажальне думання у напрямку великої шляхетності-гуманності, індивідуалізм, що понад усе цінить свободу, глибока емоційність як протиположна холодному розумові, релігійність, що сприймається нашим народом містично й одухотворює нас [48, с. 38].

По-четверте, вітчизняна журналістська публіцистика характеризується потужним розвитком політичної публіцистики (яскравим представником можна вважати Віталія Портнікова, журналіста і політичного коментатора, оглядача Радіо Свобода і Крим.Реалії, який цього року отримав Шевченківську премію за публіцистичні статті та виступи останніх років). Джерелом формування і розвитку політичної публіцистики також можна вважати публіцистичні матеріали шістдесятників, які намагалися політично консолідувати український народ пропагуючи ідею української демократії, яка б базувалася на усвідомленні власної ідентичності й необхідності її розвитку.

По-п'яте, одним із завдань сучасної журналістської публіцистики є приділення більшої уваги мовному питанню, що є вельми актуальним в умовах російсько-української війни, коли мова виступає одним із домінантних факторів згуртованості української нації, акцентуванні її окремішності й самобутності. Мовне питання ґрунтовно розроблялося й шістдесятниками. У великій за обсягом й фундаментальній, широкій за масштабами піднятих питань і порушених проблем праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» мовному питанню приділяється чимала увага. Як справедливо

підкреслює Н.Дзьомба, «На основі великого фактичного матеріалу, наукових та інших джерел автор названого тексту ненав'язливо довів нищість радянської національної, в т. ч. й передусім мовної, політики, яка видавала за благородний інтернаціоналізм фальшиву русифікацію, не тільки асимілювала українську націю, а й доводила добровільність і природність цього процесу. Результатом тривалого цілеспрямованого нищення мовної ідентичності українців стало витіснення української мови зі всіх сфер життєдіяльності суспільства (автор наводить детальний аналіз кожної – офіційного життя, освіти, преси, друку загалом і т. д.)» [14, с. 122]. І. Дзюба у своєму публіцистичному доробку талановито довів причини катастрофічного зменшення обсягів функціонування української мови, яка, унаслідок колоніальної імперської політики Росії, знаходилася на маргінесі і ,законодавчо не захищена, не могла витримувати конкуренції з російською (що переконливо доводив публіцист, спираючись на широкий фактичний матеріал).

Публіцистичний доробок Євгена Сверстюка, Івана Дзюби, В'ячеслава Чорновола переконливо доводить, що ці постаті стали втіленням в одній особі не тільки публіциста/журналіста, але й літератора, оратора, науковця, мистецтвознавця, історика, політика, правознавця, проповідника, філософа. Як слушно зауважує професор Й. Лось, «Генії за усіх часів саме й підвищували рівень моралі, одухотворю вали буття, допомагали іншим збагнути одвічне, сокровенне» [48, с. 16].

За справедливим спостереженням науковиці Н. Дзьомби, «публіцистичний доробок шістдесятників є п'ятдесятирічним етапом в історії української журналістики, що розпочинається у формі нелегального самвидаву у 60-х роках й еволюціонує до неформальної та офіційної періодики кінця 80-х років ХХ ст., продовжуючись сьогодні. Це санкціонує вивчення публіцистики шістдесятників з погляду журналістикознавства» [14, с. 59].

Отже, журналісти самвидаву стояли у витоків формування національно-світоглядної публіцистики – міжвидового утворення, основу

якого складають фундаментально аналітичні й емоційно філософічні тексти, які орієнтовані на збереження й творення національної ідентичності. Публіцистичні тексти самвидавців демонстрували високий відсоток аналітично обробленого фактичного матеріалу, який був спрямований у вектори мовного та національного питань. Публіцистика такого роду стала унікальним явищем в українській журналістиці, журналістським феноменом, макротекстом національного буття. Авторами сучасної світоглядної публіцистики по праву вважають І. Дзюбу, І. Драча, Л. Костенко, М. Мариновича, Б. Олійника, Є. Сверстюка та інших представників покоління шістдесятників.

Заслужений журналіст України, сам літературний критик, прекрасний публіцист і до того ж теоретик журналістики, професор В. Здоровега стверджував: «Публіцистика не вмерла. Вона існувала, існує у різних іпостасях...», і далі підкреслював: «Вона, як усе в світі, змушена змінюватись... Мусить змінюватись сутнісний характер публіцистики. Вижити може лише інформаційно насичена, добре аргументована, лаконічна, така, що захоплює своїм дослідницьким пафосом і яскравою образністю, публіцистика» [26, с. 236]. Саме такою і є публіцистика шістдесятників, яка ще чекає на своє осягнення.

3.3 Пропозиції і рекомендації щодо репрезентації національного контенту у ЗМІ

Вплив публіцистичних доробків шістдесятників на формування сучасної національної журналістики полягає у тому, що у своїх матеріалах вони несли правду у маси, писали правду про стан національного питання, правду про стан української культури і мови, правду про те, що діється у тоталітарній державі, яка називається СРСР. І уже завдяки цій правдоцентричності, яка повинна бути домінантним принципом

журналістської діяльності, вони були справжніми – справжніми шукачами істини, яку вони не тільки шукала, але, знайшовши – оприлюднювали.

За справедливим зауваженням С. Петренко, журналістика повинна бути правдоцентричною, оскільки це виходить з її соціальної функції, оскільки пошук істини і її оприлюднення є головним завданням журналіста [59, с.144]. Висвітлення правди, вибір на основі правди робить людину вільною і безстрашною. Саме таким принципом повинні керуватися сучасні журналісти, висвітлюючи актуальні події сьогодення.

Правдива подача інформації у вітчизняних ЗМІ є дуже важливою в умовах російсько-української війни. У зв'язку з цим важливим постає завдання створення і розвитку в Україні суспільного мовлення. За своїм призначенням і особливостями функціонування суспільне мовлення здатне виконувати завдання, відмінні від тих, що притаманні комерційним каналам. Слід згадати, що ідея суспільного мовлення була вперше втілена в діяльності Британської радіомовної корпорації, де були сформовані такі її принципи: суспільному мовленню властиве неприйняття комерціалізації; програми суспільного мовлення мають бути максимально доступними кожному члену суспільства; суспільне мовлення припускає наявність уніфікованого контролю; програми орієнтуються на високі стандарти якості, відкидається все те, що може завдати шкоди суспільству. Оскільки суспільне телерадіомовлення має відповідати загальним смакам та інтересам громадян, приділяти особливу увагу розвитку національної ідентичності та загальній меті консолідації суспільства, його вдосконаленню та демократичним трансформаціям, то саме воно, на відміну від приватновласницьких інтересів комерційних каналів, сприятиме вирішенню проблеми збереження та відновлення національної самобутності українського інформаційного простору.

Як слушно зауважує С. Петренко щодо суспільного мовлення, «Його ефективність і якість буде визначатися не тільки і не стільки законами, концепціями, різноманітними управлінськими механізмами, хоч це теж дуже

важливо, а чи не найперше – *позицією суб'єктів суспільного мовлення, тобто журналістів, їхнім вибором, який вони здійснюють на основі особистісних та професійних цінностей у процесі суспільно-інформаційної діяльності*» [59, с. 145]. Тут важливо дібрати адекватну команду журналістів, професійна й світоглядна позиція яких не була б заангажованою, формувалася б під впливом національно обумовлених світоглядних установ і ціннісних пріоритетів; у яких пошук правди був би головним мотивом і засобом діяльності.

Шістдесятники доводили, що правда є основою, базисом справжньої публіцистики. Не ідеологічної, не кон'юнктурної, а публіцистики, яку можна так і означити – публіцистика правди. Саме таку публіцистику вони й створювали. Їх публіцистика стала взірцем професійної майстерності й соціальної відповідальності, потужною зброєю проти усілякої неправди і маніпуляцій. Виходячи з цього, важливим є наголосити, що сучасні журналісти повинні виховувати в собі усвідомлене ставлення до правди як домінантної, вищої цінності особистості журналіста.

Можна стверджувати, що сучасні журналісти відмінно засвоїли уроки минулого. Підтвердження цьому є факт отримання особливої відзнаки – Special Awards and Citations – колективної Пулітцерівської премії у 2022 році. Вона була вручена журналістам України, як засвідчено на сайті Пулітцерівської ради, «за мужність, витривалість та відвагу у правдивому інформуванні під час безжального вторгнення Володимира Путіна до їхньої країни та його пропагандистської війни в Росії. Попри бомбардування, викрадення, окупацію та навіть смерть у своїх лавах, вони доклали наполегливих зусиль для створення чіткої картини жахливої реальності, що робить честь Україні та журналістам в усьому світі» [72]. Тобто, відома престижна журналістська рада гідно оцінила здобутки і досягнення українських журналістів, які відчули піднесення вже після Євромайдану, а російсько-українська війна додала бурхливості у цій потік національного піднесення. Патріотизм став модним явищем. Про українців і Україну

заговорили в усьому світі. Стали з'являтися матеріали про українську стійкість. Наприклад, «про крутість України» стаття журналістів Івана Столярчука і Анастасії Срібненко, розміщена на сайті інтернет-видання Gazeta.ua 24 грудня 2022 року. Автори матеріалу нагадують, як «протягом 2022-го гімн Січових стрільців «Ой, у лузі червона калина» власною мовою заспівали найвідоміші музиканти з Малайзії, Естонії, Індії, Канади, ПАР, США, Польщі, Італії, Південної Кореї, Фінляндії, Литви, Німеччини, Грузії, Латвії тощо» [69] і наголошують, що «світ вражає масштаб нашої звитяги» [69].

Подача інформації, яка стосується російсько-української війни, повинна бути не тільки правдивою, патріотичною, але й не повинна знецінюватися до пропаганди – до радянського типу подання новин, коли інформація не перевіряється і подається «на замовлення». Потрібно відновлювати довіру до українських медіа – це можливо лише за умов дотримання європейських стандартів у поданні інформації: об'єктивність, представлення декількох точок зору на одну ту саму подію, посилення на достовірні, перевірені джерела інформації, аргументованість, доказовість. Рух повинен бути у бік «інтелектуального патріотизму», який, на нашу думку, був репрезентований у публіцистичному доробку шістдесятників-самвидавців. Саме про це завжди говорить і Лариса Івшина, головна редакторка провідного аналітичного видання України – газети «День». Саме інтелектуальний патріотизм повинен загоїти рани України на Сході, «наростити Україну» на Сході – за слушним зауваженням Лариси Івшиної [33].

Патріотичний контент потрібно конструювати з урахуванням специфіки регіону, спираючись на величезний публіцистичний доробок шістдесятників, які володіли рецептом «інтелектуального патріотизму»: залучаючи різноманітні історичні факти, події, явища, згадуючи видатних діячів минувшини, дбаючи про захист національної гідності сучасників,

спираючись на авторитети свого покоління, вони вміли донести важливість плекання національних орієнтирів, збереження національної самосвідомості.

Особливо важливим є вплив ЗМІ на формування історичної концепції і, як наслідок, певної національної свідомості, оскільки вони виступають вагомим засобом створення історико-культурного інформаційного простору держави, який, по суті, є тим духовно-ідеологічним цементом, що скріплює народ у політичну націю. Відомий фахівець у галузі масових комунікацій В. Лизанчук зазначає: «...людські спільноти творяться мережами інформаційних комунікацій, через які передається необхідна державно-політична, суспільно-економічна, ідеологічна, історична, етнічна та інша інформація. Національна мережа засобів масової комунікації – це один із «трьох китів», на якому базується державна самосвідомість, поряд з національною інтелігенцією та національною політичною елітою» [43, с. 75].

Формування і зміцнення національної свідомості засобами ЗМІ значною мірою залежить від їх позиції у суспільстві. За умови, якщо засоби масової інформації є незалежними й здатні культивувати, збагачувати загальнодержавні й національні цінності в умовах глобалізованого світу, відтворювати і транслювати історико-культурні традиції, утверджувати національну мову, культуру, що є можливим у демократичному суспільстві, – вони сприяють творенню єдиного інформаційно-культурного простору держави, формуванню духовних основ нації, виступають дієвим інструментом консолідації суспільства в єдину національну спільноту.

Сучасний український інформаційно-культурний простір за його нинішньої структури та наповненості недостатньо адаптований до вирішення такого суспільно значущого завдання, як формування історичної пам'яті, яка є важливою складовою національної свідомості. Від того, яка концепція минулого буде закладена у свідомість людини, залежать її ціннісні орієнтації, світогляд, політична культура та поведінка сьогодні й у майбутньому. З одного боку, певні змістовні виступи засобів масової інформації з питань історичного минулого нашої країни сприяли зникненню ряду «білих плям» в

історії України, зростанню національної самосвідомості українського народу. Такий діалог започаткований, зокрема, на сторінках українських ЗМІ, у теле- та радіоєфірі. Крім окремих програм та публікацій, можна відзначити досить цікаві проекти «Україна Інкогніта», «Дві Русі», «Війни і Мир» (газета «День»), «Історія» (тижневик «Дзеркало тижня»), серіал «Невідома Україна» (5 канал), «Україна: історія українських земель» (телеканал «Інтер»).

Підсумовуючи вищенаведене, можна зробити такі висновки, що у процесах формування національної свідомості, яка є основою державотворчих процесів, велику роль відіграють засоби масової інформації. Реалізуючи свої функції, вони виступають потужним засобом повернення суспільства до своїх базових цінностей, ідентичних й адекватних уявленням, звичаям, традиціям, менталітету, багатовіковому культурно-історичному досвіду народу.

На жаль, сьогодні система українських національних ЗМІ об'єктивно поки що не орієнтована на формування розвиненої національної свідомості та державно-політичної ідентичності, збереження культурно-історичної самобутності українського суспільства. Значна частина ЗМІ орієнтована не на задоволення комунікативно-інформаційних та просвітницько-виховних потреб суспільства, а насамперед на обробку суспільної свідомості в інтересах різних політичних сил, висвітлює приватні чи корпоративні інтереси певних фінансово-економічних угруповань.

Інформаційно-культурний простір нашої держави формується під впливом могутніх інформаційних потоків зарубіжних країн, заповнений культурними зразками не найкращої якості, чужими ідеалами й цінностями і, по суті, не є національним за своїм змістом. За цих умов засоби масової інформації не сприяють формуванню і зміцненню національної свідомості, а виступають потужним і постійно діючим фактором обездуховлення та денаціоналізації українців, деморалізації та ідейно-політичної дезорієнтації суспільства.

Україна до цього часу не виробила дієвих механізмів захисту власного інформаційно-культурного простору від зовнішньої експансії. Відсутнє чітке законодавство щодо регулювання діяльності засобів масової інформації з урахуванням важливої ролі ЗМІ для розвитку духовності та формування в суспільстві духовно-ціннісних орієнтацій. Системно і постійно порушується мовне законодавство, що не сприяє утвердженню державної української мови і принижує національні почуття свідомої частини українців.

Важливою умовою формування в Україні цілісного національного інформаційно-культурного простору має стати реалізація виваженої державної інформаційної політики, яка б створювала необхідні умови для повноцінного функціонування у суспільстві вітчизняних ЗМІ як важливого чинника формування і зміцнення національної свідомості громадян України, утвердження незалежної держави. Основними напрямками державної інформаційної політики мають бути законодавчий і адміністративний захист національних ресурсів і національного інформаційного простору, організаційне поліпшення управління інформаційними ресурсами держави.

Першочерговим завданням державної інформаційної політики у контексті підвищення впливу ЗМІ на формування національної свідомості, на нашу думку, мають бути вдосконалення законодавчої та нормативно-правової бази, що регулює відносини в інформаційній сфері, розробка і прийняття Інформаційного Кодексу України. Держава через систему відповідних нормативно-правових важелів зможе забезпечити протидію зовнішнім інформаційним впливам, мінімізувати процеси зросійщення, американізації українського інформаційного простору; захистити заради національних інтересів духовно-культурне, морально-психологічне здоров'я українського суспільства. Розробка дієвої системи контролю за дотриманням іноземними ЗМІ мовного та інформаційного законодавства України сприятиме забезпеченню інформаційної безпеки держави.

Доцільно провести перереєстрацію усіх ЗМІ, що функціонують у суспільстві, заборонити ті, що ведуть антиукраїнську політику, підривають

духовність української нації та безпеку Української держави, розпалюють міжнаціональну ворожнечу. Органи державної влади мають посилити контроль за дотриманням положень чинного законодавства щодо мовного режиму ЗМІ та квоти національного продукту на телебаченні та у кінопрокаті. Для забезпечення державного статусу української мови, її повноцінного функціонування в інформаційно-комунікаційному просторі України держава має здійснювати активну протекціоністську політику щодо україномовних ЗМІ, у тому числі шляхом застосування механізмів пільгового оподаткування.

Важливим є завдання забезпечення й національно-державницької змістовності теле– та радіопростору на всій території України і, в першу чергу, запровадження системи суспільного мовлення, вдосконалення правової бази, що регулює його діяльність, і програм, які були б спрямовані на формування у громадян України державницького мислення, національної свідомості, почуття патріотизму, сприяли утвердженню громадянського порозуміння і злагоди, утвердженню української мови і культури. Держава має надати фінансову підтримку загальноукраїнським освітнім, виховним, культурним, науковим та іншим програмам у ЗМІ, спрямованим на зміцнення української національної свідомості.

ВИСНОВКИ

Дослідивши наукову тему «Представники доби «самвидаву» у вітчизняній журналістиці» ми прийшли до таких висновків:

«Самвидав» став культурно-політичним феноменом, умови для утворення якого склалися на початку 1960-х років. До «самвидаву» належали тексти, які поширювалися не через державні журнали, газети, видавництва, а самими авторами у рукописних, друкованих варіантах через друзів, однодумців. Тиражі таких документів важко було відслідкувати, тому як вони поширювалися нелегально, хаотично (будь-хто міг собі створити примірник тексту), вивозилися закордон.

«Самвидав» став формою втілення в життя свободи слова, гарантованої конституціями УРСР і СРСР, став «інтелектуальним» опором компартійним можновладцям. Найрадикальніші з дисидентів вбачали в «самвидаві» опір радянському режиму. Наприкінці 1976 року в Україні було видано понад 3 тис. «самвидавних» документів.

«Самвидав» та дисидентський рух відіграли велику роль в розгортанні національно-визвольного руху в Україні, який і привів до відновлення незалежності. Це була важлива ланка в боротьбі народу за самостійну українську державу.

Концептуальна спрямованість сучасної вітчизняної світоглядної публіцистики ґрунтується на плідній спадщині української «самвидавної» журналістики.

Український «самвидав» об'єднав найрізноманітніші верстви населення, тому існувала величезна жанрова різноманітність видань – від жартівливих сатиричних до серйозних політичних. Це і поезія заборонених та реабілітованих поетів, спогади в'язнів таборів, зарубіжна література, прокламації підпільних антирадянських організацій; жанрово-тематичне спрямування доробків самвидаву «шістдесятників» було представлено працями, статтями, спогадами, листами, прокламаціями, документальною,

художньою літературою, публіцистичним доробком, які репрезентували вільну політичну, соціологічну, філософську думку інтелектуальної еліти української нації. Головними темами матеріалів «самвидаву» були: захист національної мови та культури, боротьба за громадянські свободи і права, національна політика СРСР.

Найвідомішими серед українських «самвидавних» публікацій стали публіцистична праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», памфлет Євгена Сверстюка «З приводу процесу над Погружальським» та матеріали про жертви репресій 1960-х років під заголовком «Лихо з розуму», зібрані і видані В'ячеславом Чорноволом.

Публіцистичний трактат І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» можна вважати вершиною етичного інтелектуалізму. У ньому автор формулює засадничі орієнтири сучасної людини, яка повинна пишатися своєю національною приналежністю, своїм корінням, знати історію своєї Батьківщини, бути дотичною до поширення національних традицій, ідеалів; повинна давно позбутися колоніальних й імперських синдромів, почуття залежності й меншовартості. У своїй публіцистичній праці І.Дзюба продемонстрував сильну, об'єктивно вибудовану аргументацію, за допомогою якої довів невикорчуваність русифікаційної політики на Україні. Текст трактату відрізняється логічністю, послідовністю викладу інформації, грамотною структурованістю. Автор зумів, спираючись на «залізобетонні» марксистсько-ленінські засади (Ю. Шаповал), привернути увагу широкої спільного до актуального українського питання. За допомогою власної концептуальної будівлі Іван Дзюба зводить на фундаментах власних ідейних визначень нову Україну, яка виховує свідомих громадян і пишається власною самодостатністю.

Крізь увесь памфлет Євгена Сверстюка «З приводу процесу над Погружальським» проходить непокірливе слово, критична думка публіциста, який не бажає миритися з фальсифікацією судового процесу, з фальсифікацією справи.

Світоглядна філософія Євгена Сверстюка відображається в його морально-етичній парадигмі, яка ґрунтується на вірі, на християнських цінностях, які передбачають духовні чесноти: збереження душі, гідності, порядності, прагнення чистоти у вчинках і словах. Не дивлячись на те, що твір «З приводу процесу над Погружальським» є памфлетом, він сповнений внутрішнього напруженого духовного проповідництва, вплив якого передається читачу. Публіцист намагається переконати читача тексту у серйозності того, що відбувається, у катастрофічних наслідках підпалу бібліотеки, оскільки втрачені духовні скарби нації. Він закликає до пробудження душі, яка не може спати у спокої, оскільки українців нищать як націю – повним ходом іде наступ шовінізму

Викривальний пафос, їдкий критицизм, нищівна іронія поєднуються в памфлеті Євгена Сверстюка з повчальною тональністю, з лірично-схвильованою риторикою, про яку свідчать риторичні запитання, короткі речення. Памфлет містить багато роздумів, сумнівів, побоювань, акцентів, виділених знаками оклику у дужках. Таке мовлення сприймається як безпосередній вияв стривоженого особистісного досвіду, глибокої внутрішньої переконаності, яка усталилася внаслідок тривалого переживання і роздумів над предметом розмірковувань.

У публіцистичній спадщині В. Чорновола виокремлюють три найвагоміші праці: збірники матеріалів про політичні репресії «Правосуддя чи рецидиви терору?» (1966), «Лихо з розуму» (1967) та перші числа підпільного позацензурного «самвидавного» журналу «Український вісник», за які у 1996 році він був удостоєний Державної премії ім. Т. Шевченка в галузі журналістики.

У книзі «Правосуддя чи рецидиви терору?» В'ячеслав Чорновол викриває незаконні методи слідства, незаконне ведення судових процесів, наводить факти підлості і підступного ставлення до підсудних, детально описує «фабрикування» справ і звинувачень, психологічного і морального тиску на підсудних, приниження людської гідності, факти знуцання і

залякування. Він звертає увагу на те, що в Україні зараз садять за читання українських книжок, за передрук анонімних статей, – і такі злочини прирівнюються до особливо тяжких.

У книзі «Лихо з розуму» публіцист не обмежується критикою існуючих законодавчою, виконавчою, судовою гілок влади, він – полемізує, викриває, порівнює СРСР з царською Росією, зазначаючи, що методи придушення української національної інтелігенції, які існували тоді, відновлюються за нової влади. Крізь весь його публіцистичний доробок проходить відстоювання ідеї права українського народу на самовизначення.

У 1969 р. В'ячеслав Чорновіл розпочав працю над створенням самвидавного часопису «Український Вісник», перше число якого вийшло в січні 1970 року. Головною метою видання було подавати об'єктивну інформацію про порушення свободи слова та прав, гарантованих Конституцією СРСР, про судові й позасудові репресії, факти шовінізму й українофобії, становище українських політв'язнів, про акції протесту. Акцентуація у виданні робилася на просвітницьких ідеях, проблемах суспільно-політичного ладу.

У своєму публіцистичному доробку В. Чорновіл постійно проводив мету державної незалежності України. Він став послідовним критиком існуючого тоталітарного ладу. Публіцист, політик, громадський діяч, він відстоював ідею природного права нації на широке самовизначення. У своїх матеріалах В'ячеслав Чорновіл поєднував знання історії, політології з юриспруденцією. Публіцистичні матеріали журналіста, громадського діяча не позбавлені сарказму.

Публіцистичний доробок шістдесятників являв собою найвищий рівень журналістики і вищий пласт публіцистики, оскільки репрезентовані тексти Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», Євгена Сверстюка «З приводу процесу над Погружальським», В'ячеслава Чорновола «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців») предметно і методично уже були наближені до світоглядної публіцистики, яка стоїть на межі філософії і

опікується глобальними проблемами – проблемами націєтворчості, духовності і моралі, глобальними питаннями людської екзистенції на рівні країни, держави, Всесвіту.

Враховуючи досвід публіцистів-шістдесятників, який був акумульований сучасною вітчизняною журналістською публіцистикою, можна виокремити такі напрямки її розвитку: по-перше, це розвиток національно-світоглядної публіцистики з її головними концептами «Дім», «Батьківщина», «Україна», «Доля», «Війна», «Голодомор», «Трагедія», «Крим», «Донбас»; по-друге, розвиток аналітичної журналістики з фундаментальним фактажем, ґрунтовною аргументацією, з посиленням інтелектуалізмом, успадкованим від Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, інших шістдесятників; по-третє, потужний історичний струмінь також є однією з характерних ознак вітчизняної журналістської публіцистики на сучасному етапі (уже в публіцистиці шістдесятників згадується багато історичних фактів, робиться акцент на колонізаторській політиці російської імперії щодо українців, на спробах знищити докази геноциду українського народу, позбавити українській народ історичної пам'яті («З приводу процесу над Погружальським» Євгена Сверстюка)); по-четверте, вітчизняна журналістська публіцистика характеризується потужним розвитком політичної публіцистики (яскравим представником можна вважати Віталія Портнікова, журналіста і політичного коментатора, оглядача Радіо Свобода і Крим.Реаліі, який цього року отримав Шевченківську премію за публіцистичні статті та виступи останніх років); по-п'яте, одним із завдань сучасної журналістської публіцистики є приділення більшої уваги мовному питанню, що є вельми актуальним в умовах російсько-української війни, коли мова виступає одним із домінуючих факторів згуртованості української нації, провідним фактором її окремішності й самобутності. Мовне питання ґрунтовно розроблялося й шістдесятниками. У великій за обсягом й фундаментальній, широкій за масштабами піднятих питань і порушених

проблем праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» мовному питанню приділяється чимала увага.

Таким чином, публіцистика шістдесятників стала продовженням національно-світоглядної традиції української журналістики й заклала основні напрямки розвитку сучасної вітчизняної публіцистики. Емоційно філософічні й ґрунтовно аналітичні тексти дисидентів з важливою національною складовою явили собою феномен журналістської публіцистики.

Пласт недослідженого матеріалу і досі залишається надзвичайно великим, тому точне уявлення про масштаби явища «самвидаву» наразі дати складно. Спроба наукового аналізу внеску представників «самвидаву» І. Дзюби, Є. Сверстюка, В. Чорновіла у розвиток вітчизняної журналістики наведеними факторами не вичерпується, вона знайде своє відтворення в наступних наукових дослідженнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Агеева В., Бойко Л., Вакуленко Д., Дончик В. Діалектика художнього пошуку: літературний процес 60-80-х років. Київ : Наукова думка, 1989. 320 с.
2. Бажан О. «Самвидав» як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60-80 роках / О. Бажан /З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1998. № 6/7. С. 357–364.
3. Бажан О., Данилюк Ю. Правда «Про справу Віктора Погружальського» або Хто і чому здійснив підпал Державної публічної бібліотеки АН УРСР / Олег Бажан, Юрій Данилюк. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Bazhan_Oleh/Pravda_pro_Spravu_Viktora_Pohruzhal'skoho_abo_Khto_i_chomu_zdiisnyv_pidpal_Derzhavnoi_publichnoi_bibl/
4. Белкін К. Людина, яка говорить правду вголос / К. Белкін // Сучасність. 2008. № 12. С. 75-83.
5. Битюк І. Самвидав – альфа і омега / І. Битюк. URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1967>
6. Будний В. Есеїстика Євгена Сверстюка як дискурс свободи / Василь Будний. URL: https://oldena.lpnu.ua/bitstream/ntb/53187/2/2020_Budnii_VEseistyka_Yevhena_Sverstiuka_424-427.pdf
7. Вербич В. «Мені випало гірке щастя...»: до ювілею Євгена Сверстюка / В. Вербич // Українська мова та література. 2004. № 25-28.
8. Грабовський С., Стріха М. «Інтернаціоналізм чи русифікація?» в долі України і долях людей. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/948838.html>
9. Горинь Б. Двигун руху шістдесятників / Б. Горинь // Літературна Україна. 1996. 18 липня. С. 3.
10. Гришина С. Українська публіцистика 60-х і 90-х років ХХ століття у контексті національного відродження (ідеї і тенденції). 10.01.08 журналістика. Київ, 2004.

11. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою. – Х.: Віват, 2017. – 496 с.
12. Деревінський В. Праці В. Чорновола – «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму» як джерело до вивчення радянських репресій 1965 – 1966 рр. / В. Деревінський // Магістеріум. Історичні студії. 2007. Вип. 28. С. 37-42.
13. Дзьомба Н. Національно-світоглядна публіцистика українських шістдесятників (концептуальні засади, проблематика, опінієтворча роль). Автореф. канд. із соц.. ком. 27.00.04. Львів, 2016. 24 с.
14. Дзьомба Н. Національно-світоглядна публіцистика українських шістдесятників (концептуальні засади, проблематика, опінієтворча роль). Дисертація на здобуття канд. із соц.. ком. 27.00.04. Львів, 2016. 257 с.
15. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / Іван Дзюба. URL: <http://litopys.org.ua/idzuba/dz.htm>
16. Житарюк М. Національно-світоглядна журналістика як перспективний напрям в умовах глобалізації / Мар'ян Житарюк // Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. Філологія : зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 17. – С. 23–27.
17. Журналістика: словник-довідник / авт-уклад. І.Л. Михайлин. – К.: Академвидав, 2013. – 320 с.
18. Заверталюк Н. Шістдесятники у фокусі рухливої естетики 60-х років ХХ століття / Н.Заверталюк //Актуальні проблеми літературознавства. 2000. № 1-2. С. 94-100.
19. Залізняк Ю. Державотворчі настанови періоду детоталіризації в публіцистиці Івана Дзюби / Юрій Залізняк. URL : <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/journalism/article/viewFile/3965/4010>
20. Залізняк Ю. Етичний інтелектуалізм публіцистики Івана Дзюби та Вацлава Гавела. Автореф. 10.01.08. Журналістика. Київ, 2007.

21. Залізняк Ю. Морально-політична публіцистика Івна Дзюби: історіографічний аспект / Ю. Залізняк / Вісник Львів. ун-ту. Серія: журналістика. 2007. Вип. 30. С. 197-208.
22. Зборовська Н. Сильовий портрет шістдесятництва / Н. Зборовська // Слово і час. 2001. № 12. С. 26-42.
23. Зборовська Н. Шістдесятники / Н. Зборовська // Слово і час. 1999. № 1. С. 74-81.
24. Здоровега В. Мистецтво публіциста: Літературно-критичний нарис. Київ : Радянський письменник, 1966. 174 с.
25. Здоровега В. Пошуки істини, утвердження переконань. Деякі гносеологічні та психологічні проблеми публіцистики. Львів : Вища школа, 1975. 175 с.
26. Здоровега В. Теорія і методика журналістської творчості: Підручник. Львів : ПАІС, 2008. 276 с.
27. Іванисенко В. Животрепетна наша історія. Шістдесятництво: родовід і доба / В. Іванисенко // Київ. 1998. № 1-2. С. 94-100.
28. Кабачій Р. Від патріотизму до пропаганди один крок. URL: <https://imi.org.ua/articles/vid-patriotizmu-do-propagandi-odin-krok-i674>
29. Калантаєвська Г. Історія публіцистики: навчальний посібник. Суми : Сумський державний університет, 2018. 238 с.
30. Карпенко В. Українське питання і самвидав // В. Карпенко. Інформаційна політика та безпека. URL: <http://ukrlife.org/main/karp/bezpeka6.htm>
31. Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1968–80-х років. К: Либідь, 1995. 224 с.
32. Качкан В. У творчій лабораторії публіциста. Київ : Політвидав України, 1977. 101 с.
33. Козирєва Т. «Рецепт – інтелектуальний патріотизм» / Тетяна Козирєва // День. 2014. № 71. URL: <https://day.kyiv.ua/article/poshtadnya/vesnoyu-pokhmilenyu-vtikach>

34. Коляда І., Хомич Р. Методика формування уявлень про громадсько-політичне життя при вивченні історії України у 11 класі на прикладі теми уроку «Опозиційний рух наприкінці 1960-х – у 1980-ті роки» / І. Коляда, Р.Хомич / Історія в школі. Березень-квітень 2019 р. С. 31-49.
35. Корогодський Р. Хто є шістдесятниками / Р. Корогодський // Українська мова та література. 2002. № 35. С. 11-13.
36. Коцюбинська М. Наповнити хвилини світом... / М.Коцюбинська // Філософська і соціальна думка. 1991. № 7. С. 159-160.
37. Коцюбинська М. Кризь велику призму / М.Коцюбинська // Слово і час. 1990. № 9. С. 26-27.
38. Кошелівець І. З іскрою Донкіхотства в серці / І. Кошелівець // Сучасність. 1979. № 6. С. 31-43.
39. Кошелівець І. Окремий Євген Сверстюк / І. Кошелівець // Сучасність. 1998. № 12. С. 88-94.
40. Кучер Н. Самвидав праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» / Н.Кучер. URL : <http://museumlit.org.ua> %86/
41. Кушнір Г. Публіцистика Євгена Сверстюка у рецепції його сучасників / Г,Кушнір // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Серія: Соціальні комунікації. – 2018. – Вип. 13. – С. 47 – 53.
42. Лизанчук В. Психологія мас-медіа: підручник / Василь Лизанчук ; МОН України, ЛНУ ім. І. Франка. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. – 420 с.
43. Лизанчук В. Феномен невмирущості нації / В. Лизанчук // Наукові записки АН ВШ України. 2004. Вип. 6. С. 74–81.
44. Лис С. Слово поза цензурою. Самвидав як феномен культури і суспільно-політичної думки 1960-х–1980-х років (Західна Україна): монографія. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2008. – 76 с.
45. Лисенко Л. Морально-етична парадигма світоглядної публіцистики Євгена Сверстюка / Леся Лисенко // Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації. 2010. № 2. С. 140-145.

46. Лисенко Л. Образна система публіцистики Євгена Сверстюка як концептуальна картина світу / Леся Лисенко. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1379/1/Lusenko.pdf>
47. Лось Й. Публіцистика й тенденції розвитку світу: навчальний посібник. Львів : ПАІС, 2008. 376 с.
48. Лось Й. Слово – духовний світоч. Істина літератури й сучасна медійна цивілізація / Йосип Лось // Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика. 2011. Вип. 35. С. 12–45.
49. Мельникова О. Особливості дисидентських комунікацій в Україні 1960-х – початку 1990-х рр. Автореф. канд. наук із соц. ком. 27.00.01. Дніпро, 2018.
50. Мельникова О. Специфіка дисидентської комунікації в українському радянському суспільстві // Вісник Львів. ун-ту. Серія: Журналістика. 2013. Вип. 38. С. 65–70.
51. Мокрик Р. «Хтось таки почує...» До уродин Євгена Сверстюка / Радомир Мокрик. URL: <https://nspu.com.ua/novini/radko-mokrik-htos-taki-rochuie-do-urodin-ievgena-sverstjuka/>
52. Наєнко М. Творчі ініціативи шістдесятників у контексті зрушення культурної парадигми ХХ віку / М. Наєнко // Актуальні проблеми літературознавства. 2000. Т.7. С. 33-45.
53. Наєнко М. Три уроки шістдесятництва / М. Наєнко // Актуальні проблеми літературознавства. 2000. Т.7. С. 5-11.
54. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років): монографія. Київ : Смолоскип, 2010. 300 с.
55. Овсієнко В. З приводу процесу над Погружальським / В.Овсієнко. URL: <https://museum.khpg.org/1162802785>
56. Парцей М. Авторський фактор у публіцистиці. Львів : Світ, 1990. 200 с.

57. Пахльовська О. Українські шістдесятники: філософія бунту / О. Пахльовська // Сучасність. 2000. № 4. С. 65-85.
58. Пащенко В. Євген Сверстюк. Профіль на тлі покоління / В. Пащенко // Літературна Україна. 1993. № 8. С.6; № 9. С. 6.
59. Петренко С. Чия правда? До питання про правдоцентричність журналістики / Світлана Петренко // Масова комунікація: історія, сьогодення, перспективи. – 2016. – № 9–10 (7). – С. 144–149.
60. Попович М. Перевідкривач: до 70-річчя Івана Дзюби. URL: <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/352/31718/>.
61. Портрет на осінньому плесі: інтерв'ю-діалог Василя Овсієнка з Євгеном Сверстюком // Березіль. 2006. № 2. С. 102-162; № 3. С.91-140.
62. Романдаш А. Телевізійний патріотизм: як не переборщити? URL: <https://ua.ejo-online.eu/2319/etyka-ta-yakist>
63. Ромащенко Л. Проблема історичної пам'яті в творчості шістдесятників / Л. Ромащенко // Слово і час. 2002. № 3. С. 45-53.
64. Роснянська Р. Мої зустрічі з Євгеном Сверстюком / Р. Роснянська // Визвольний шлях. 1974. № 11-12. С. 1159-1173.
65. Сверстюк Є. З приводу процесу над Погружальським / Є.Сверстюк
66. Сверстюк Є. Нам потрібна висота духу: Слово під час отримання Шевченківської премії / Є. Сверстюк // Літературна Україна. 1995. 30 березня. С.1.
67. Секо Я. Витоки українського самвидаву / Я. Секо. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Seko_Yaroslav/Vytoky_ukrainskoho_samvydavuu.pdf ?
68. Сивокінь Г. Дещо про естетичну доктрину шістдесятників / Г. Сивокінь // Актуальні проблеми літературознавства. 2000. Т.7. С. 12-15.
69. Столярчук І., Срібненко А. Весь світ побачив, що Україна крута, а русня – покидьки. URL: https://gazeta.ua/articles/ukraine-newspaper/_ves-svit-pobachiv-scho-ukrayina-kruta-a-rusnya-pokidki/1126134

70. Тарнашинська Л. Дискурс донкіхотства як ідеалістична настанова і художньо-естетична практика українських шістдесятників /Л. Тарнашинська // Філологічний дискурс. 2017. Вип. 5. С. 123-145.

71. Тарнашинська Л. Шістдесятництво: свобода вибору як єдина форма індивідуальної особистості / Л. Тарнашинська // Актуальні проблеми літературознавства. 2000. Т.7. С. 16-23.

72. Українським журналістам присудили колективну Пулітцерівську премію. URL: <https://detector.media/infospace/article/199085/2022-05-09-ukrainskym-zhurnalistam-prysudyly-kolektyvnu-pulittserivsku-premiyu/>

73. Хоменко Т. Проповідництво і сучасна публіцистика. Львів : ПАІС, 2008. 136 с.

74. Чорновіл В. Твори в 10 т. / В.М. Чорновіл; голова редкол. А. Пашко; Міжнародний благодійний фонд Вячеслава Чорновола. – К.: Смолоскип, 2002. – Т. 2: Правосуддя чи рецидиви терору? Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»). Документи та матеріали 1966-1968 рр. / упоряд. В. Чорновіл ; передм. Л. Танюк. – К.: [б.в.], 2003. – 905 с.